

Ετήσιο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 43 (2024)

43ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

43ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Αθήνα, 24-26 Μαΐου 2024

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

Ο κόσμος της βυζαντινής υπαίθρου.

Αρχαιολογικές, επιγραφικές και εικαστικές μαρτυρίες.

Σάββατο 25 Μαΐου 2024

ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

43ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Αθήνα, 24-26 Μαΐου 2024

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

Ο κόσμος της βυζαντινής υπαίθρου.

Αρχαιολογικές, επιγραφικές και εικαστικές μαρτυρίες.

Σάββατο 25 Μαΐου 2024

43ο ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Με την ευγενική υποστήριξη του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου
και τη σημαντική επιχορήγηση της *Raycap* και της νομικού κυρίας Κατερίνας Μαρίας Καρατζά.

Raycap

© ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Έδρα: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο,

Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα 106 75

www.chae.gr, e-mail: chae.secretary@gmail.com

ISSN 2241-8695

E-ISSN 2529-0983

Τα τεύχη των περιλήψεων των προηγούμενων ετήσιων Συμποσίων της Βυζαντινής
και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
[*Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1981-)*] είναι αναρτημένα στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/chae>

Επιμέλεια κειμένων από την Οργανωτική Επιτροπή

ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

ΤΑΣΟΣ ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ

ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ

Καλλιτεχνική επιμέλεια

ΣΩΤΗΡΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ

Εκτύπωση

[β] βιβλιοτεχνία

Γραμματειακή υποστήριξη

ΣΟΦΙΑ ΓΙΑΝΝΙΩΤΗ

Εξώφυλλο

Τετραεπάγγελο, μέσα του 11ου αιώνα. Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, κώδικας parisinus graecus 74, φ. 39β (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b105494556/f106.item>)

ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

43ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
Αθήνα, 24-26 Μαΐου 2024

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ
Ο κόσμος της βυζαντινής υπαίθρου.
Αρχαιολογικές, επιγραφικές και εικαστικές μαρτυρίες.
Σάββατο 25 Μαΐου 2024

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2024

With the kind support of the Byzantine and Christian Museum
and the financial support of *Raycap* and Mrs Catherine M. Karatzas, lawyer.

Raycap

© THE CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Head office at the Byzantine and Christian Museum,
22 Vass. Sophias, GR-106 75 Athens
www.chae.gr · e-mail: chae.secretary@gmail.com

ISSN 2241-8695
E-ISSN 2529-0983

The booklets of summaries of previous Annual Symposia on Byzantine
and Post-Byzantine Archaeology and Art [*Symposium of the ChAE (Athens 1981-)*]
are posted on line at:
<http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/chae>

Editing of tetxs by the Organizing Committee
IOANNA BITHA
GEORGIOS PALLIS
MARIA KAZANAKI-LAPPA
TASOS ANTONARAS
MELIA PAISSIDOU

Art editing
SOTIRIS PAPADIMAS

Printing
[β] βιβλιοτεχνία

Secretarial support
SOPHIA GIANNIOTI

Cover:
*Codex Tetraevaggelon, middle of the 11th century. Bibliothèque nationale de France (BNF),
parisinus graecus 74, folio 39v (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b105494556/f106.item>)*

CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

ACADEMIC SOCIETY FOR THE STUDY OF BYZANTINE
AND POST-BYZANTINE ARCHAEOLOGY AND ART

FOUNDED 1884

43rd Symposium on Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art

---

BYZANTINE AND CHRISTIAN MUSEUM
Athens, 24-26 May 2024

ONE-DAY THEMATIC CONFERENCE:
The world of the Byzantine countryside. Archaeological,
epigraphic, and visual testimonies.
Saturday 25 May 2024

PROGRAMME AND SUMMARIES
OF MAJOR PAPERS AND COMMUNICATIONS

ATHENS 2024

**ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
2021-2024**

**THE ADMINISTRATIVE BOARD
OF THE CHRISTIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
2021-2024**

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Ιωάννα Μπίθα

PRESIDENT
Ioanna Bitha

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
Αναστασία Δρανδάκη

VICE PRESIDENT
Anastasia Drandaki

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ
Γιώργος Πάλλης

GENERAL SECRETARY
Georgios Pallis

ΕΙΔΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ
Αγγελική Κατσιώτη

SPECIAL SECRETARY
Angeliki Katsioti

ΤΑΜΙΑΣ
Μαρία Καζανάκη-Λάππα

TREASURER
Maria Kazanaki-Lappa

ΜΕΛΗ – ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ
Δημήτριος Αθανασούλης
Τάσος Αντωνάρας
Κλήμης Ασλανίδης
Σταύρος Μαμαλούκος
Μελίνα Παϊσίδου
Βίκυ Φωσκόλου

MEMBERS – COUNCILORS
Dimitrios Athanasoulis
Tasos Antonaras
Klimis Aslanidis
Stavros Mamaloukos
Melina Paissidou
Vicky Foskolou

*Οργανωτική Επιτροπή
του 43ου Συμποσίου*

*Organizing Committee
of the 43rd Symposium*

ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ, *πρόεδρος*
ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ, *γραμματέας*
ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, *ταμίας*
ΤΑΣΟΣ ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ, *μέλος*
ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ, *μέλος*

IOANNA BITHA, *president*
GEORGIOS PALLIS, *secretary*
MARIA KAZANAKI-LAPPA, *treasurer*
TASOS ANTONARAS, *member*
MELINA PAISSIDOU, *member*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το τριήμερο ετήσιο εαρινό Συμπόσιο για τη Βυζαντινή και τη Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας θα διεξαχθεί για τεσσαρακοστή τρίτη φορά από την Παρασκευή 24 έως και την Κυριακή 26 Μαΐου 2024 στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο στην Αθήνα. Κατά το παραπάνω τριήμερο θα παρουσιασθούν 44 συνολικά εισηγήσεις και ανακοινώσεις, από τις οποίες οι 35 είναι ελεύθερης θεματικής, ενώ δύο εισηγήσεις και επτά ανακοινώσεις αφορούν το ειδικό επιστημονικό θέμα της φετινής Ημερίδας που θα προσπαθήσει να προσεγγίσει τον κόσμο της βυζαντινής υπαίθρου.

Οι τριάντα τέσσερις και μία επιτοίχια ανακοινώσεις ελεύθερης θεματικής είναι καταναμεμημένες και στις τρεις ημέρες του Συμποσίου. Στις δύο πρωινές συνεδρίες της Παρασκευής 24 Μαΐου 2024 θα παρουσιασθούν δώδεκα ανακοινώσεις ενταγμένες στη χρονική περίοδο από τη βυζαντινή περίοδο έως και τα χρόνια μετά την Άλωση. Η θεματική τους επικεντρώνεται σε ζητήματα εκκλησιαστικής (ναοδομίας), οικιστικής και οχυρωματικής αρχιτεκτονικής. Μεταξύ των δύο πρωινών συνεδριών θα παρουσιασθεί μία επιτοίχια ανακοίνωση σχετική με την κωνσταντινοπολίτικη αρχιτεκτονική. Μετά τη μεσημεριανή διακοπή θα ακολουθήσουν δύο απογευματινές συνεδρίες με εννέα ανακοινώσεις από τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο. Κατά την πρώτη απογευματινή συνεδρία θα παρουσιασθούν θέματα ψηφιδωτής επιδαπέδιας διακόσμησης και επιγραφών, μαρμαροθετημάτων, βυζαντινής προσωπογραφίας και υλικού πολιτισμού. Στη δεύτερη απογευματινή συνεδρία θα παρουσιασθούν τέσσερις ανακοινώσεις σχετικές με τη μεταβυζαντινή ζωγραφική εικόνων.

Η παρουσίαση των ελεύθερων ανακοινώσεων συνεχίζεται με έξι παρουσιάσεις κατά την απογευματινή συνεδρία του Σαββάτου 25 Μαΐου 2024 με θέματα υλικού πολιτισμού, γλυπτικής, εικονογραφίας και ζωγραφικής εικόνων της βυζαντινής περιόδου.

Η ομάδα των ελεύθερων ανακοινώσεων ολοκληρώνεται την πρωινή, καταληκτήρια συνεδρία της Κυριακής 26ης Μαΐου 2024 με επτά παρουσιάσεις επικεντρωμένες σε θέματα μνημειακής ζωγραφικής και ζωγραφικής χειρογράφων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου· τελευταία

παρουσιάζεται αρχαιακή έρευνα σχετική με ταύτιση ναού στην ενετοκρατούμενη Κύπρο.

Κατά την πρωινή συνεδρία του Σαββάτου 25 Μαΐου 2024 θα αναπτυχθεί το ειδικό επιστημονικό θέμα της φετινής Ημερίδας που είναι αφιερωμένη τον κόσμο της βυζαντινής υπαίθρου. Θα παρουσιασθεί η σημερινή πορεία της έρευνας και θα εξετασθούν αρχαιολογικά τεκμήρια και κειμενικές μαρτυρίες κυρίως από τον χώρο της Μακεδονίας.

Το απόγευμα του Σαββάτου 25 Μαΐου 2024, στις 6 μ.μ. θα πραγματοποιηθεί η Ετήσια Εκδήλωση της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά την οποία θα παρουσιασθεί η ψηφιοποίηση του Αρχείου της Οικογένειας Λαμπάκη (ΑΟΛ), της οποίας ο ιδρυτής της ΧΑΕ Γεώργιος Λαμπάκης ήταν ο γενάρχης, και θα απονεμηθεί το χορηγούμενο από τον Χρίστο και την Αλεξάνδρα Ντούμα Βραβείο Βάσω Πέννα για το 2024.

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας ευχαριστεί τους εισηγητές, τους ομιλητές και τους προέδρους των συνεδριών, καθώς και όλους τους συνέδρους του φετινού Συμποσίου για τη συμμετοχή τους και την ενεργή παρουσία τους κατά τη διάρκεια των εργασιών του. Στόχος όλων μας είναι η γνωστοποίηση των τελευταίων αποτελεσμάτων των εν εξελίξει αρχαιολογικών μελετών, η παραγωγή γόνιμων επιστημονικών συζητήσεων και η ανταλλαγή απόψεων ανάμεσα στους ομιλητές και τους συνέδρους.

*Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία ευχαριστεί θερμά
το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ιστορική της έδρα
από την ίδρυσή του, για την υποστήριξη στο έργο της.*

PROLOGUE

The three-day long, annual spring Symposium on Byzantine and Post-Byzantine Archeology and Art of the Christian Archaeological Society will be held for the 43rd time from Friday, 24th to Sunday 26th, May 2024 at the Byzantine and Christian Museum in Athens. During these three days, a total of 44 major papers and communications will be presented, of which 35 are communications with free topic. Two major papers and seven communications concern this year's thematic one-day conference that will try to approach "The world of the Byzantine countryside".

The thirty-four and one poster communications with free topic will be presented during the three days of the Symposium. In the two morning sessions on Friday 24th May 2024, twelve communications will be delivered pertaining the time-period from Byzantine period to the years after the Fall of Constantinople. They focus on church architecture, residential architecture, and fortification. The one poster communication related to the Constantinopolitan architecture will be presented between the two morning sessions. After the mid-day break, there will be two afternoon sessions with nine communications on Byzantine and Post-Byzantine topics. During the first afternoon session, topics related to the mosaic pavement and inscriptions, marble incrustation, Byzantine prosopography and material culture will be presented. In the last afternoon session four communications on Post-Byzantine icon painting will be presented.

The presentation of the free-topic communications concerning material culture, sculpture, iconography, and Byzantine icon painting continues in the afternoon session of Saturday 25th May 2024.

The group of the free-topic communications concludes in the morning, final session on Sunday 26th May 2024 with seven presentations related to Byzantine and Post-Byzantine monumental painting and miniatures; the last communication focuses on archival evidence for the identification of a church of Venetian-occupied Cyprus.

The session on Saturday morning, 25th May 2024, will be devoted to the special academic topic of this year's Conference, which is dedicated to the

“World of the Byzantine countryside”. The current course of research will be presented and archaeological evidence and textual testimonies will be examined mainly from the region of Macedonia.

Saturday evening, May 25, 2024, at 6 p.m. the Annual Event of the Christian Archaeological Society will take place with the presentation of the Digitized Archive of the Lampakis Family, whose founder of the Christian Archaeological society Georgios Lampakis was the progenitor of the family. The presentation will be followed by the announcement of the Vasso Penna Prize 2024, sponsored by Christos and Alexandra Doumas.

The Board of the Christian Archaeological Society thanks the major papers speakers, the speakers, the session chairs, as well as all the attendees of this year’s Symposium for their participation and active presence in it. Our common aim is to communicate the latest results of the ongoing archaeological studies, to produce fruitful academic discussions and to exchange ideas among the speakers and the participants.

*The Christian Archaeological Society warmly thanks
the Byzantine and Christian Museum, its historical seat since
its foundation, for supporting its work.*

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Παρασκευή 24 Μαΐου 2024

8:30 Υποδοχή των Συνέδρων

Α΄ Πρωινή Συνεδρία (9:10-12:00)
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ / ΝΑΟΔΟΜΙΑ
ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Νικόλαος Γκιολές, Κλήμης Ασλανίδης

- 9:10 Έναρξη του Συμποσίου**
- 9:20 Αριστοτέλης Μέντζος**, Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής ιστορίας του ναού του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.
- 9:40 Κωνσταντίνος Θ. Ράπτης**, Το κοσμικό κτήριο βορείως της Αχειροποιήτου και η σχέση του με την πρωτοβυζαντινή βασιλική.
- 10:00 Σταύρος Μαμαλούκος**, Η ναοδομία στην Ήπειρο κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα.
- 10:20 Σωτήρης Βογιατζής**, Η χωρική και χρονική κατανομή των πολυλόβων παραθύρων των αψίδων του ιερού στην βυζαντινή αρχιτεκτονική. Μία στατιστική προσέγγιση.
- 10:40 Νίκος Παπαγιαννάκος**, Τυπολογική εξέλιξη του ναού της Αγίας Τριάδας Μαρκοπούλου Αττικής.
- 11:00 Μαρία Χειμωνοπούλου**, Παρατηρήσεις και νέα στοιχεία με αφορμή τις εργασίες αποκατάστασης στον ιερό ναό του Χριστού Παντοκράτορος στη Βέροια.
- 11:20 Γεώργιος Φουστέρης**, Οι δύο παλαιολόγιες κτηριακές φάσεις του καθολικού της μονής Βλατάδων.
- 11:40 Συζήτηση**

12:00-12:20 Διάλειμμα για καφέ

- 12:25 Παρουσίαση επιτοίχιας ανακοίνωσης**
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ / ΝΑΟΔΟΜΙΑ
ΣΥΝΤΟΝΙΖΕΙ: Σταύρος Μαμαλούκος

Anna Zakharova, On some elements of architectural decoration in the church of Saint George of Mangana and related buildings.

Β΄ Πρωινή Συνεδρία (12:40-14:40)

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ / ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ, ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΗ, ΝΑΟΔΟΜΙΑ

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Δημήτρης Αθανασούλης, Σταύρος Μαμαλούκος

- 12:40** **Δημήτρης Αναστασιάδης**, Οι εστίες στα σπίτια του Μυστρά.
13:00 **Γρηγόριος Κουτρόπουλος, Νικόλαος Μαντέλος και Μιχαήλ Παπαβαρνάβας**, Το φρούριο του Περιθωρίου.
13:20 **Μελοπομένη Περδικοπούλου**, Ο πύργος του Κάτω Γραμματικού Πέλλας: μία πρώτη προσέγγιση.
13:40 **Αγγελική Πάλλη**, Το καθολικό της μονής Πέτρας Ολύμπου στην Πιερία: αρχιτεκτονική και παρατηρήσεις στην οικοδομική του ιστορία.
14:00 **Αντώνης Κατσαράκης**, Ερωτήματα γύρω από τη χρήση εμβάτη στον σχεδιασμό εκκλησιών του 19ου αιώνα στην Κρήτη και τη σχέση με την παλαιότερη εκκλησιαστική αρχιτεκτονική παράδοση του νησιού
14:20 **Συζήτηση**

14:40-15:40 Διάλειμμα για καφέ και ελαφρύ γεύμα

Α΄ Απογευματινή Συνεδρία (15:40-17:40)

ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ /

ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΔΑΠΕΔΑ ΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ, ΜΑΡΜΑΡΟΘΕΤΗΜΑΤΑ,

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ, ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Πλάτων Πετρίδης, Γιάννης Βαραλής

- 15:40** **Γεώργιος Δεληγιαννάκης**, Ερμηνεύοντας το ανοίκειο: «Το ψηφιδωτό του Άκκωλου» από τη βοιωτική Θήβα.
16:00 **Μάνος Τσικουράκης**, Τα μαρμαροθετήματα του δαπέδου του ναού του Αγίου Νικολάου στο Κάλλιον της Φωκίδας.
16:20 **Ιωάννα Κολτσιίδα-Μακρή**, Βυζαντινή επιγραφή από την Υπάτη Φθιώτιδας. Συμβολή στη βυζαντινή προσωπογραφία.

- 16:40** **Λίνα Κορμαζοπούλου και Δημήτρης Χατζηλαζάρου**, Σπήλαιο Ανδρίτσας Αργολίδας: μετάλλινα αντικείμενα και ανασκαφικά συμφραζόμενα.
- 17:00** **Αναστάσιος Χ. Αντωνάρας**, Ραδινά, κυλινδρικά γυάλινα μπουκάλια του όψιμου 12ου αιώνα. Νεότερα και παλαιότερα ευρήματα από τον ελλαδικό χώρο.
- 17:20** **Συζήτηση**
- 17:40-18:00 Διάλειμμα για καφέ*
- Β΄ Απογευματινή Συνεδρία (18:00-19:40)**
ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ / ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΕΙΚΟΝΩΝ
 ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου,
 Μαρία Καζανάκη-Λάππα
- 18:00** **Αλέξανδρος Αναγνωστόπουλος**, Εικόνες του Διονυσίου του εκ Φουρνά από την Ρεντίνα Καρδίτσας και τις Σέρρες.
- 18:20** **Σταυρούλα Σδρόλια**, Μεταβυζαντινές εικόνες του Τυρνάβου.
- 18:40** **Παρασκευή Παπαδημητρίου**, Εικόνα των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Ιερά Μονή Ιβήρων Αγίου Όρους.
- 19:00** **Ιωάννης Βιταλιώτης**, Η Κρήτη και η Τοσκάνη σε βιογραφική εικόνα του αγίου Νικολάου (17ος αιώνας) από την Ιερά Μονή Χρυσοπηγής Χανίων
- 19:20** **Συζήτηση**
- 19:40** **Λήξη της πρώτης ημέρας του Συμποσίου**

Σάββατο 25 Μαΐου 2024

Ειδικό θέμα της Ημερίδας του 43ου Συμποσίου της ΧΑΕ
 Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ.
 ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ, ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

9:00 Υποδοχή των Συνέδρων

Α΄ Πρωινή Συνεδρία της Ημερίδας (9:15-11:00)

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Τάσος Αντωνάρας, Αναστασία Δρανδάκη

- 9:15** **Εισαγωγή στο ειδικό θέμα της Ημερίδας**
- 9:30–**
10:40 ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
- Sharon E. J. Gerstel**, *The Byzantine Village: Looking Backward and Forward*
- Νίκος Τσιβίκης**, Αρχαιολογικές προσεγγίσεις στο βυζαντινό αγροτικό τοπίο: παρόν και μέλλον
- 10:40** **Συζήτηση**
- 11:00 Διάλειμμα για καφέ*

Β΄ Πρωινή Συνεδρία της Ημερίδας (11:20-14:00)

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Τάσος Αντωνάρας, Μίλτος Πολυβίου

- 11:20** **Γεώργιος Βελένης**, Ο υπαίθριος χώρος στην εικονογράφηση του τρούλου της Αγίας Σοφίας και του ημισφαιρικού θόλου της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη.
- 11:40** **Ευάγγελος Παπαθανασίου**, Μία προσπάθεια (επανα)προσέγγισης της βυζαντινής υπαίθρου: Το παράδειγμα της Μικράς Καλαμαριάς.
- 12:00** **Έλλη Γκαλά-Γεωργιά**, Αγροτικές περιοχές στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης την ύστερη βυζαντινή περίοδο.
- 12:20** **Ανδρομάχη Νάστου**, Η οργάνωση του παραγωγικού χώρου στην ύπαιθρο της βυζαντινής Χαλκιδικής.
- 12:40** **Ευαγγελία Αγγέлку**, Η ζωή στην ύπαιθρο της Πιερίας μέσα από τα ευρήματα του επισκοπικού συγκροτήματος στις Λουλουδιές Κίτρους.
- 13:00** **Παναγιώτης Κατσαφάδος**, Χαράγματα σε ναούς της Μέσα Μάνης: Η συμβολή των ακιδογραφημάτων (*graffiti*) στην αναψηλάφηση της κοινοτικής ζωής κατά την υστεροβυζαντινή και την πρώτη μεταβυζαντινή περίοδο.
- 13:20** **Καλλινίκη Ώττα**, Αγροτικές υποδομές και εγκαταστάσεις στους ορεινούς οικισμούς του δυτικού Βοΐου στη δυτική Μακεδονία κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο.

- 13:40 **Συζήτηση**
14:00 **Λήξη της Ημερίδας του 43ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μετα-βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Απολογισμός των εργασιών της Ημερίδας.**

14:00-15:00 Διάλειμμα για καφέ και ελαφρύ γεύμα

Απογευματινή Συνεδρία (15:00-17:20)
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ / ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΓΛΥΠΤΙΚΗ, ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ, ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΕΙΚΟΝΩΝ
ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Γιώργος Πάλλης, Βίκυ Φωσκόλου

- 15:00 **Παναγιώτα Διαματάρη**, «Το κατάστημα διαθέτει χώρο για καθημερινούς»: Η εξέλιξη της επίπλωσης των δομών προσφοράς έτοιμων γευμάτων και οινοπνευματωδών κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο
- 15:20 **Γιάννης Θεοχάρης**, Το ανάγλυφο από την Νάξο με τη Γέννηση και τη Φυγή στην Αίγυπτο (αριθ. ευρ. ΒΧΜ 312).
- 15:40 **Σταμάτιος-Εφραίμ Γκιβίσης, αρχιμανδρίτης**, Η παρουσία των αγγέλων στην παράσταση της Βάπτισης. Μαρτυρία ενός αυτοκρατορικού *ministerium*.
- 16:00 **Αγγελική Στρατή**, Αδημοσίευτες εικόνες στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς. Σχόλια και παρατηρήσεις.
- 16:20 **Νάνση Δηλέ**, Η παλαιολόγεια αμφίγραπτη εικόνα με την Παναγία Ελεούσα και τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο από την Καθολική Μητρόπολη Νάξου. Νέα στοιχεία.
- 16:40 **Elena Saenkova**, Εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα του ύστερου 15ου αιώνα στην Πινακοθήκη Tretyakov και η καταγωγή ενός νέου εικονογραφικού τύπου.
- 17:00 **Συζήτηση**

17:20-18:00 Διάλειμμα για καφέ

Σάββατο 25 Μαΐου 2024

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΣΥΝΤΟΝΙΖΟΥΝ: Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Μαρία Παναγιωτίδη-
Κεσίσογλου, Γιώργος Πάλλης

**18:00 ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΨΗΦΙΟΠΟΙΗΣΗΣ
ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΛΑΜΠΑΚΗ (ΑΟΛ)**

**18:30 ΑΠΟΝΟΜΗ ΤΟΥ ΒΡΑΒΕΙΟΥ «ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ»
(χορηγία Χρίστου και Αλεξάνδρας Ντούμα)**

Κυριακή 26 Μαΐου 2024

9:45 Υποδοχή των Συνέδρων

Καταληκτάρια Συνεδρία (10:00-12:40)
ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ
ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ / ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ,
ΖΩΦΡΑΦΙΚΗ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ
ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ / ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ
ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Νανώ Χατζηδάκη, Μελίνα Παϊσίδου

- 10:00** **Μαρία Μπορμπουδάκη**, Η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη στα Τριφυλλιάνικα Κυθήρων: πρώτες παρατηρήσεις στη ζωγραφική του 13ου αιώνα.
- 10:20** **Βαρβάρα Παπαδοπούλου**, Οι τοιχογραφίες του ναού Αγίου Δημητρίου Κατσούρη, Άρτα. Τα νεότερα στοιχεία μετά τις πρόσφατες εργασίες.
- 10:40** **Έλενα Κόστιτς**, Ακολουθώντας έναν ανώνυμο ζωγράφο από το Čučer ως το Kučevište και το Matejče.
- 11:00** **Αικατερίνη Δ. Κούσουλα**, Αποκαλύπτοντας παλαιολόγιες τοιχογραφίες στον κεντρικό τρούλο του ναού της Αγίας Αικατερίνης Θεσσαλονίκης.
- 11:20** **Ελισάβετ Πανέλη**, Ο ναός της Παναγίας Φανερωμένης στη Νέα Σκιάνη Χαλκιδικής: νέες παρατηρήσεις στην τεχνοτροπία και στο εικονογραφικό πρόγραμμα των μεταβυζαντινών τοιχογραφιών.

- 11:40** | **Απόστολος Μαντάς**, Τα *Παραλειπόμενα Ιερεμίου* και η επίδρασή τους σε μεταβυζαντινές παραστάσεις με τον Λιθοβολισμό του προφήτη.
- 12:00** | **Νάσα Παταπίου**, Αρχαιακές μαρτυρίες για τη μεσαιωνική μονή της Παναγίας της Τύρου στην κατεχόμενη Λευκωσία.
- 12:20** | **Συζήτηση**
- 12:40** | **Λήξη του 43ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Απολογισμός των εργασιών.**

Κυριακή 26 Μαΐου 2024, 13:00-15:00

ΕΤΗΣΙΑ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

PROGRAMME

Friday, 24 May 2024

8:30 Reception of the attendees

First Morning Session (9:10-12:00)

BYZANTINE PERIOD

ARCHITECTURE / CHURCH ARCHITECTURE

CHAIRS: Nikolaos Gioles, Klimis Aslanidis

9:10 Opening of the Symposium

9:20 Aristotelis Mentzos, A contribution to the study of the architectural history of Saint Demetrios' church in Thessaloniki. (in Greek)

9:40 Konstantinos T. Raptis, The secular building to the north of the Acheiropoietos and its relation to the early Byzantine basilica. (in Greek)

10:00 Stavros Mamaloukos, Church architecture in Epirus during the 11th and 12th centuries. (in Greek)

10:20 Sotiris Voyadjis, The distribution in time and space of the multi-lobed windows of the bema apse in Byzantine architecture. A statistical approach. (in Greek)

10:40 Nikos Papagiannakos, Typological evolution of the church of Hagia Triada in Markopoulo, Attica. (in Greek)

11:00 Maria Cheimonopoulou, New evidence and remarks on the occasion of the restoration work in the Byzantine church of Christ Pantokrator in Veria. (in Greek)

11:20 George Fousteris, The two palaiologan building phases of the katholikon of Vlatadon monastery. (in Greek)

11:40 Discussion

12:00-12:20 Coffee Break

12:25 Poster Presentation

BYZANTINE PERIOD / CHURCH ARCHITECTURE

COORDINATOR: Stavros Mamaloukos

Anna Zakharova, On some elements of architectural decoration in the church of Saint George of Mangana and related buildings.

Second Morning Session (12:40-14:40)

BYZANTINE PERIOD AND THE PERIOD AFTER THE FALL OF CONSTANTINOPE
RESIDENTIAL ARCHITECTURE, FORTIFICATION, CHURCH ARCHITECTURE

CHAIRS: Dimitris Athanasoulis, Stavros Mamaloukos

- 12:40** **Dimitrios Anastasiadis**, The fire places of the houses of Mystras. (in Greek)
- 13:00** **Grigorios Koutropoulos, Nikolaos Mantelos, and Michael Papanavarnavas**, The Fortress of Perithorio. (in Greek)
- 13:20** **Melpomeni Perdikopoulou**, The Tower of Kato Grammatiko in Pella: a premier approach. (in Greek)
- 13:40** **Angeliki Palli**, The Katholikon of Petra Olympus monastery at Pieria: architecture and observations on the building history. (in Greek)
- 14:00** **Antonis Katsarakis**, Questions around the use of modular grid in 19th century Cretan churches and its relation to the older church architecture tradition of the island. (in Greek)
- 14:20** **Discussion**

14:40-15:40 Coffee Break and Light Lunch

First Afternoon Session (15:40-17:40)

EARLY BYZANTINE AND MIDDLE BYZANTINE PERIOD
MOSAIC FLOORS AND INSCRIPTIONS, MARBLE INCRUSTATION, BYZANTINE PROSOPOGRAPHY, MATERIAL CULTURE

CHAIRS: Platon Petridis, Yannis Varalis

- 15:40** **Georgios Deligiannakis**, The mosaic of Akkolos” from the Boeotian Thebes. (in Greek)
- 16:00** **Manos Tsikourakis**, The marble floor decoration of the church of Agios Nikolaos in Kallion, Phocis. (in Greek)
- 16:20** **Ioanna Koltsida-Makri**, Byzantine Inscription from Hypate (Phthiotis). Contribution to Byzantine Prosopography. (in Greek)

16:40 | **Lina Kormazopoulou and Dimitris Chatzilazarou**, Andritsa Cave in the Argolid. The Metal Artifacts in Context. (in Greek)

17:00 | **Anastassios Ch. Antonaras**, Slender, cylindrical, glass bottles of the late 12th century. New and older finds from Greek sites. (in Greek)

17:20 | **Discussion**

17:40-18:00 Coffee Break

Second Afternoon Session (18:00-19:40)

**THE PERIOD AFTER THE FALL OF CONSTANTINOPLE
ICON PAINTING**

CHAIRS: Ioanna Stoufi-Poulimenou, Maria Kazanaki-Lappa

18:00 | **Alexandros Anagnostopoulos**, Icons by Dionysius of Fournas from Rentina, Karditsa and Serres. (in Greek)

18:20 | **Stavroula Sdrolia**, Post-Byzantine icons of Tyrnavos. (in Greek)

18:40 | **Paraskevi Papadimitriou**, Icon of the Presentation of the Virgin from the Holy Monastery of Iberon on Mount Athos. (in Greek)

19:00 | **Ioannis Vitaliotis**, Crete and Tuscany on a Vita Icon of St Nicholas (17th century) from the Holy Monastery of Chrysospygi in Chania. (in Greek)

19:20 | **Discussion**

19:40 End of the Afternoon Sessions

Saturday, 25 May 2024

**The One-day Thematic Conference of the 43rd Symposium
of the ChAE**

THE WORLD OF THE BYZANTINE COUNTRYSIDE.

ARCHAEOLOGICAL, EPIGRAPHIC AND VISUAL TESTIMONIES

9:00 Reception of the attendees

First Morning Session of the Thematic Conference (9:15-11:00)

CHAIRS: Tasos Antonaras, Anastasia Drandaki

- 9:15** **Introduction to the Thematic Conference.** (in Greek)
9:30 MAJOR PAPERS
Sharon E. J. Gerstel, The Byzantine Village: Looking Backward and Forward.
Nikos Tsivikis, Archaeological approaches to the Byzantine agricultural landscape: Current situation and future perspectives. (in Greek)
- 10:40** **Discussion**

11:00-11:15 Coffee Break

Second Morning Session of the Thematic Conference (11:20-14:00)

CHAIRS: Tasos Antonaras, Miltos Polyviou

- 11:20** **Georgios Velenis**, Outdoor space in the decoration of the dome of Hagia Sophia and the hemispherical vault of the Rotunda in Thessalonike. (in Greek)
- 11:40** **Evangelos Papathanassiou**, Reapproachment of a Byzantine countryside: The case of Mikra Kalamaria. (in Greek)
- 12:20** **Elli Gala-Georgila**, Rural areas on the outskirts of Thessaloniki during the Late Byzantine period. (in Greek)
- 12:20** **Andromachi Nastou**, The organization of the productive space in the countryside of Byzantine Chalkidiki. (in Greek)
- 12:40** **Evangelia Angelkou**, Life in the countryside of Pieria through the findings of the episcopal complex in Louloudies at Kitros. (in Greek)
- 13:00** **Panayotis Katsafados**, Graffiti in churches of Inner Mani: their contribution in apprehending moments of the community life of the late Byzantine and the early Post-Byzantine periods. (in Greek)
- 13:20** **Kalliniki Otta**, Agricultural infrastructure in the mountainous settlements of western Voio in Western Macedonia during the late Ottoman period. (in Greek)
- 13:40** **Discussion**
- 14:00** **End of the One-Day Thematic Conference of the 43rd Symposium**

on Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art of the Christian Archaeological Society. Concluding remarks.

14:00-15:00 Coffee Break and Light Lunch

Afternoon Session (15:00-17:20)

BYZANTINE PERIODE

MATERIAL CULTURE, SCULPTURE, ICONOGRAPHY, ICON PAINTING

CHAIRS: Giorgos Pallis, Vicky Foskolou

- 15:00** **Panagiota Diamatari**, «The tavern is equipped with seating»: The development of dining furniture and seating allocations in early Byzantine taverns. (in Greek)
- 15:20** **Yiannis Theocharis**, The Relief from Naxos with the Nativity and the Flight into Egypt (inv. no. BXM 312). (in Greek)
- 15:40** **Stamatios-Efraim Gkivisis, archimandrite**, The presence of angels in the representation of Baptism. Testimony of an imperial *ministerium*. (in Greek)
- 16:00** **Angeliki Strati**, Unpublished icons at the Byzantine Museum of Kastoria. Comments and observations. (in Greek)
- 16:20** **Nancy Dile**, The Palaiologan double-sided icon with the Panagia Eleousa and St John the Baptist in the Roman Catholic Cathedral, Naxos. New Evidence. (in Greek)
- 16:40** **Elena Saenkova**, Icon of Christ Pantokrator dated to the late 15th century from the State Tretyakov Gallery Collection. The origins of a new iconographic type. (in Greek)
- 17:00** **Discussion**

17:20-17:40 Coffee Break

Saturday, 25 May 2024

**ANNUAL EVENT OF THE CHRISTIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY**

COORDINATORS: Sophia Kalopissi-Verti, Maria Panayotidi-
Kesisoglou, Georgios Pallis

**18:00 PRESENTATION OF THE DIGITIZATION
OF THE LAMPAKIS FAMILY ARCHIVE (AOA/LFA).**

**18:30 AWARDS CEREMONY OF THE VASSO PENNA PRIZE 2024
(sponsored by Christos and Alexandra Doumas).**

Sunday, 26 May 2024

9:45 Reception of the attendees

Morning and Closing Session (10:00-12:40)

LATE BYZANTINE AND POST-BYZANTINE PERIODS

MONUMENTAL PAINTING, MANUSCRIPT PAINTING

VENETIAN DOMINATION IN CYPRUS / ARCHIVAL EVIDENCE

CHAIRS: Nano Chatzidakis, Melina Païssidou

- 10:00** **Maria Bormpoudaki**, The church of Saint John the Theologian at Trifyllianika, Kythira: preliminary remarks on the 13th century painting. (in Greek)
- 10:20** **Varvara N. Papadopoulou**, The frescoes of the church of Hagios Dimitrios Katsouris, Arta. New information brought to light by recent restoration works. (in Greek)
- 10:40** **Elena Kostić**, Following an anonymous painter from Čučer to Kučevište and to Matejče. (in Greek)
- 11:00** **Aikaterini D. Koussoula**, Revealing Palaeologian frescoes on the central dome of the church of Hagia Aikaterini, Thessaloniki. (in Greek)
- 11:20** **Elisabeth Paneli**, The church of Panagia Faneromeni in Nea Skioni Chalkidiki: new observations on the style and the iconographic program of the Post-Byzantine church. (in Greek)

- 11:40** | **Apostolos G. Mantas**, The *Paraleipomena Ieremiae* and its influence on Post-Byzantine depictions of the Stoning of the Prophet. (in Greek)
- 12:00** | **Nasa Patapiou**, Archival evidence for the medieval nunnery of the Virgin of Tyros in occupied Nicosia. (in Greek)
- 12:20** | **Discussion**
- 12:40** | **End of the 43rd Symposium on Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art of the Christian Archaeological Society. Concluding remarks.**

Sunday, 26 May 2024, 13:00-15:00

ANNUAL GENERAL MEETING OF THE MEMBERS
OF THE CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΜΙΛΗΤΩΝ LIST OF PARTICIPANTS

- **Αγγέλικου Ευαγγελία · Angelkou Evangelia**, eaggelkou@culture.gr
Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος. Προϊσταμένη Τμήματος Συλλογής Εικόνων, Τοιχογραφιών, Ψηφιδωτών, Αντιγράφων, Χειρογράφων, Ανθιβόλων, Χαρακτικών, Σχεδίων, Παλαιτύπων και Συλλογών, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού / Archaeologist-Byzantinist, MSc, PhD. Head of the Department of Icons, Mural Paintings, Mosaics, Copies, Manuscripts, Anthivola, Paper Icons, Designs, Incunabula and Collections Museum of Byzantine Culture
Η ζωή στην ύπαιθρο της Πιερίας μέσα από τα ευρήματα του επισκοπικού συγκροτήματος στις Λουλουδιές Κίτρος ■ Life in the countryside of Pieria through the findings of the episcopal complex in Louloudies at Kitros
- **Αναγνωστόπουλος Αλέξανδρος · Anagnostopoulos Alexandros**, alanagnostopoulos@yahoo.com
Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Ιερά Μητρόπολη Σερρών / PhD in Byzantine Archaeology and Art. Holy Metropolis of Serres
Εικόνες του Διονυσίου του εκ Φουρνά από την Ρεντίνα Καρδίτσας και τις Σέρρες ■ Icons by Dionysius of Fourná from Rentina, Karditsa and Serres
- **Αναστασιάδης Δημήτριος · Anastasiadis Dimitrios**, dimitrisanastasiades@gmail.com
Υποψήφιος διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Αρχιτεκτόνων / Ph.D. Candidate, University of Patras, Department of Architecture
Οι εστίες στα σπίτια του Μυστρά ■ The fire places of the houses of Mystras
- **Αντωνάρας Αναστάσιος Χ. · Antonaras Anastassios Ch.**, andonar@physics.auth.gr
Δρ Αρχαιολόγος – Βυζαντινολόγος. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού / Archaeologist-Byzantinist, PhD. Museum of Byzantine Culture
Ραδινά, κυλινδρικά γυάλινα μπουκάλια του όψιμου 12ου αιώνα. Νεότερα και παλαιότερα ευρήματα από τον ελλαδικό χώρο ■ Slender, cylindrical glass bottles of the late 12th century. New and older finds from Greek sites
- **Βελένης Γεώργιος · Velenis Georgios**, velenis@hist.auth.gr
Ομότιμος Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ / Emeritus Profes-

Department of History and Archaeology, Aristotle University of Thessaloniki (AUTH)

Ο υπαίθριος χώρος στην εικονογράφηση του τρούλου της Αγίας Σοφίας και του ημισφαιρικού θόλου της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη ■ Outdoor space in the decoration of the dome of Hagia Sophia and the hemispherical vault of the Rotunda in Thessalonike

— **Βιταλιώτης Ιωάννης · Vitaliotis Ioannis**, isvital@yahoo.com, isvital@academy-ofathens.gr

Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας. Κύριος Ερευνητής, Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών – / PhD in Byzantine Archaeology. Associate Researcher, Research Centre in Byzantine and Post-Byzantine Art at the Academy of Athens

Η Κρήτη και η Τοσκάνη σε βιογραφική εικόνα του αγίου Νικολάου (17ος αιώνας) από την Ιερά Μονή Χρυσοπηγής Χανίων ■ Crete and Tuscany on a vita icon of St Nicholas (17th century) from the Holy Monastery of Chryssopigi in Chania

— **Βογιατζής Σωτήρης · Voyadjis Sotiris**, sotvog@gmail.com

Δρ. Αρχιτέκτων ΕΜΠ – Βυζαντινολόγος / Architect Ph.D. – Byzantinist

Η χωρική και χρονική κατανομή των πολυλόβων παραθύρων των αψίδων του ιερού στην βυζαντινή αρχιτεκτονική. Μια στατιστική προσέγγιση ■ The distribution in time and space of the multilobed windows of the bema apse in byzantine architecture. A statistical approach

— **Γκαλά-Γεωργιά Έλλη · Gala-Georgila Elli**, pageo@tee.gr

Πολιτικός Μηχανικός. Διδάκτωρ Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής / Civil Engineer. PhD in History of Architecture

Αγροτικές περιοχές στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης την ύστερη βυζαντινή περίοδο ■ Rural areas on the outskirts of Thessaloniki during the Late Byzantine period

— **Γκιβίσης Σταμάτιος-Εφραίμ (αρχιμανδρίτης) · Gkivisis Stamatios-Efracim archimandrite**, esefrie@gmail.com

Υποψήφιος Διδάκτωρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ. Θεολόγος, ΕΚΠΑ. Κάτοχος Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης στη Βυζαντινή Αρχαιολογία, Α.Π.Θ. / PhD candidate in Byzantine Archeology, AUTH. Theologian, NKUA. Master in Byzantine Archeology, AUTH

Η παρουσία των αγγέλων στην παράσταση της Βάπτισης. Μαρτυρία ενός αυτοκρατορικού *ministerium* ■ The presence of angels in the presentation of Baptism. Testimony of an imperial *ministerium*

— **Δεληγιαννάκης Γεώργιος · Deligiannakis Georgios**, g.deligiannakis@ouc.ac.cy

Αναπληρωτής Καθηγητής της Ύστερης Αρχαιότητας, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου / Associate Professor in Late Antiquity, Open University of Cyprus

Ερμηνεύοντας το ανοίκειο: «Το ψηφιδωτό του Άκκολου» από τη βοιωτική Θήβα ■
Decoding the incongruous: «The mosaic of Akkolos» from the Boeotian Thebes

— **Δηλέ Νάνση · Dile Nancy**, dilenancy@gmail.com

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος. Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων / Archaeologist-Byzantinist, PhD. Hellenic Ministry of Culture, Ephorate of Antiquities of Cyclades

Η παλαιολόγια αμφίγραπτη εικόνα με την Παναγία Ελεούσα και τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο από την Καθολική Μητρόπολη Νάξου. Νέα στοιχεία ■ The Palaiologan double-sided icon with the Panagia Eleousa and St John the Baptist in the Roman Catholic Cathedral, Naxos. New evidence

— **Διαματάρη Παναγιώτα · Diamatari Panagiota**, giotadiamatari1997@gmail.com

Αρχαιολόγος, Κάτοχος Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης «Βυζαντινός Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία», ΕΚΠΑ / Archeologist, Master “The Byzantine World: History and Archaeology”, NKUA

«Το κατάστημα διαθέτει χώρο για καθήμενους»: Η εξέλιξη της επίπλωσης των δομών προσφοράς έτοιμων γευμάτων και οιοπνευματωδών κατά την πρόωμη βυζαντινή περίοδο ■ «The tavern is equipped with seating»: The development of dining furniture and seating allocations in early Byzantine taverns

— **Θεοχάρης Γιάννης · Theocharis Yiannis**, yiannis_theocharis@yahoo.gr

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο / Archaeologist-Byzantinist, PhD. Byzantine and Christian Museum

Το ανάγλυφο από την Νάξο με τη Γέννηση και τη Φυγή στην Αίγυπτο (αριθ. ευρ. BXM 312) ■ The relief from Naxos with the Nativity and the Flight into Egypt (inv. no. BXM 312)

— **Κατσαράκης Αντώνης · Katsarakis Antonis**, katsarak1968@gmail.com

Αρχιτέκτονας / Architect

Ερωτήματα γύρω από τη χρήση εμβάτη στον σχεδιασμό εκκλησιών του 19ου αιώνα στην Κρήτη και τη σχέση με την παλαιότερη εκκλησιαστική αρχιτεκτονική παράδοση του νησιού ■ Questions around the use of modular grid in 19th century Cretan churches and its relation to the older church architecture tradition of the island

— **Κατσαφάδος Παναγιώτης · Katsafados Panayotis**, panskats@yahoo.gr

Μηχανολόγος-Ηλεκτρολόγος-Ναυπηγός ΕΜΠ. Ιστορικός / Mechanical Engineer-Electrician-Shipbuilder NTUA. Historian

Χαράγματα σε ναούς της Μέσα Μάνης: Η συμβολή των ακιδογραφημάτων (graffiti) στην αναψηλάφηση της κοινοτικής ζωής κατά την υστεροβυζαντινή και την πρώτη μεταβυζαντινή περίοδο ■ Graffiti in churches of Inner Mani: Their contribution of in apprehending moments of the community life of the late Byzantine and the early Post-Byzantine periods

- **Κολτσίδα-Μακρή Ιωάννα · Ioanna Koltsida-Makri**, imakri@gmail.com
Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων / Honorary Director of Antiquities
 Βυζαντινή επιγραφή από την Υπάτη Φθιώτιδας, Συμβολή στη βυζαντινή προσωπογραφία ■ Byzantine inscription from Hypate (Phthiotis). Contribution to Byzantine prosopography
- **Κορμαζοπούλου Λίνα · Kormazopoulou Lina** (σε συνεργασία με Χατζηλαζάρου Δημήτρη / in collaboration with Chatzilazarou Dimitris), lkormaz@hotmail.com
Αρχαιολόγος. Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας / Archaeologist, Ephorate of Palaeoanthropology-Speleology
 Σπήλαιο Ανδρίτσας Αργολίδας: Μετάλλινα αντικείμενα και ανασκαφικά συμφραζόμενα ■ Andritsa Cave in the Argolid: Metal objects and excavation context
- **Κόστιτς Έλενα · Kostić Elena**, ejakostic@yahoo.gr
Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος / Archaeologist-Byzantinist, PhD
 Ακολουθώντας έναν ανώνυμο ζωγράφο από το Čučer ως το Kučevište και το Matejče ■ Following an anonymous painter from Čučer to Kučevište and to Matejče
- **Κούσουλα Αικατερίνη Δ. · Koussoula Aikaterini D.**, katkousoula@yahoo.gr, akousoula@culture.gr
Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος. Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης / Archaeologist-Byzantinist, PhD. Hellenic Ministry of Culture, Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City
 Αποκαλύπτοντας παλαιολόγιες τοιχογραφίες στον κεντρικό τρούλο του ναού της Αγίας Αικατερίνης Θεσσαλονίκης ■ Revealing Palaeologian frescoes on the central dome of the church of Hagia Aikaterini, Thessaloniki
- **Κουτρόπουλος Γρηγόριος · Koutropoulos Grigorios** (σε συνεργασία με Μαντέλο Νικόλαο και Παπαβαρνάβα Μιχαήλ / in collaboration with Mantelos Nikolaos and Papavarnavas Michael), gregorykou@gmail.com
Αρχιτέκτονας Μηχανικός / Architect
 Το φρούριο του Περιθωρίου ■ The Fortress of Perithorio
- **Μαμαλούκος Σταύρος · Mamaloukos Stavros**, smamaloukos@geam-mnmeio.gr, smamaloukos@upatras.gr
Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Αρχιτεκτόνων Πανεπιστημίου Πατρών / Associate Professor, Department of Architecture, Polytechnic School, University of Patras
 Η ναοδομία στην Ήπειρο κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα ■ Church architecture in Epirus during the 11th and 12th centuries
- **Μαντάς Απόστολος Γ. · Mantas Apostolos G.**, apomantas@yahoo.gr
Επίκουρος καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων / Assistant Professor of Byzantine Art and Archaeology, University of Ioannina

Τα *Παραλειπόμενα Ιερεμίου* και η επίδρασή τους σε μεταβυζαντινές παραστάσεις με τον Λιθοβολισμό του προφήτη ■ *The Paraleipomena Ieremiae and its influence on Post-Byzantine depictions of the Stoning of the Prophet*

— **Μαντέλος Νικόλαος · Mantelos Nikolaos** (σε συνεργασία με Παπαβαρνάβα Μιχαήλ και Κουτρόπουλο Γρηγόριο / in collaboration with Papavarnavas Michael and Koutropoulos Grigorios), nickmad96@gmail.com

Αρχιτέκτονας Μηχανικός / Architect

Το φρούριο του Περιθωρίου ■ *The Fortress of Perithorio*

— **Μέντζος Αριστοτέλης · Mentzos Aristotelis**, mentzos@hist.auth.gr

Ομότιμος Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ / Emeritus Professor, Department of History and Archaeology, Aristotle University of Thessaloniki (AUTH)

Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής ιστορίας του ναού του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης ■ *A contribution to the study of the architectural history of Saint Demetrios' church in Thessaloniki*

— **Μπορμπουδάκη Μαρία · Bormproudaki Maria**, bormproudaki@gmail.com

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων / Archaeologist-Byzantinist, PhD. Hellenic Ministry of Culture, Ephorate of Piraeus and the Isles

Η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη στα Τριφυλλιάνικα Κυθήρων: πρώτες παρατηρήσεις στη ζωγραφική του 13ου αιώνα ■ *The church of Saint John the Theologian at Triphyllianika, Kythira; preliminary remarks on the 13th century painting*

— **Νάστου Ανδρομάχη · Nastou Andromachi**, anastou@culture.gr

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας / Archaeologist-Byzantinist, PhD. Hellenic Ministry of Culture, Ephorate of Antiquities of Arcadia

Η οργάνωση του παραγωγικού χώρου στην ύπαιθρο της βυζαντινής Χαλκιδικής ■ *The organization of the productive space in the countryside of Byzantine Chalkidiki*

— **Πάλλη Αγγελική · Palli Angeliki**, apalli@culture.gr

Αρχιτέκτων μηχανικός, MSc. στην Προστασία, Συντήρηση Αποκατάσταση αρχιτεκτονικών Μνημείων Πολιτισμού, ΔΠΜΣ Π.Σ. Α.Π.Θ. Υπουργείο Πολιτισμού, Προϊσταμένη Τμήματος Αρχαιολογικών Έργων και Μελετών Εφορείας Αρχαιοτήτων Πιερίας / Architect, MSc. in Protection, Preservation and Restoration of Monuments, A.U.TH. Hellenic Ministry of Culture, Supervisor of the Department of Archaeological Works and Studies of the Ephorate of Antiquities of Pieria

Το καθολικό της μονής Πέτρας Ολύμπου στην Πιερία: αρχιτεκτονική και παρατηρήσεις στην οικοδομική του ιστορία ■ *The Katholikon of Petra Olympus monastery at Pieria: architecture and observations on the building history*

- **Πανέλη Ελισάβετ · Paneli Elisabeth**, elpaneli@yahoo.gr
Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης. Φιλολόγος Μέσης Εκπαίδευσης, Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση Δυτικής Θεσσαλονίκης / Archaeologist-Byzantinist, PhD. Philologist, Secondary Education of Western Thessaloniki
 Ο ναός της Παναγίας Φανερωμένης στη Νέα Σκιάνη Χαλκιδικής: νέες παρατηρήσεις στην τεχνοτροπία και στο εικονογραφικό πρόγραμμα των μεταβυζαντινών τοιχογραφιών ■ The church of Panagia Faneromeni in Nea Skioni Chalkidiki: new observations on the style and the iconographic program of the Post-Byzantine church
- **Παπαβαρνάβας Μιχαήλ · Papavarnavas Michael** (σε συνεργασία με Μαντέλο Νικόλαο και Κουτρόπουλο Γρηγόριο / in collaboration with Mantelos Nikolaos and Koutropoulos Grigorios), mpapav@upatras.gr
Αρχιτέκτονας Μηχανικός / Architect
 Το φρούριο του Περιθωρίου ■ The Fortress of Perithorio
- **Παπαγιαννάκος Νικόλαος · Papagiannakos Nikolaos**, nikeltee@gmail.com
Αρχιτέκτων μηχανικός, ΕΜΠ. D.E.A. Αρχαιολογίας, Paris I – Sorbonne. Centre d'études supérieures d'histoire et de conservation des monuments anciens (CESHC-MA), Παρίσι / Architect, NTUA. D.E.A. in Archaeology, Paris I – Sorbonne. Centre d'études supérieures d'histoire et de conservation des monuments anciens (CESHC-MA), Paris
 Τυπολογική εξέλιξη του ναού της Αγίας Τριάδας Μαρκοπούλου Αττικής ■ Typological evolution of the church of Hagia Triada in Markopoulo, Attica
- **Παπαδημητρίου Παρασκευή · Papadimitriou Paraskevi**, papapadim@past.auth.gr, papadimitriouparaskevi@gmail.com
ΕΔΙΠ, Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού ΑΠΘ / Faculty of School of Social Theology and Christian Culture, AUTH
 Εικόνα των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Ιερά Μονή Ιβήρων Αγίου Όρους ■ Icon of the Presentation of the Virgin from the Holy Monastery of Iberon on Mount Athos
- **Παπαδοπούλου Βαρβάρα Ν. · Papadopoulou Varvara N.**, varvara.papadopoulou@gmail.com
Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας / Archaeologist-Byzantinist, PhD
 Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη, Άρτα. Τα νεότερα στοιχεία μετά τις πρόσφατες εργασίες ■ The frescoes of the church of Hagios Dimitrios Katsouris, Arta. New information brought to light by recent restoration works
- **Παπαθανασίου Ευάγγελος · Papathanassiou Evangelos**, platamonpap@gmail.com
Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος. Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Περιφέρειας Θεσσαλονίκης / Archaeologist-Byzantinist. Hellenic Ministry of Culture, Ephorate of Antiquities of Thessaloniki Region
 Μία προσπάθεια (επανα)προσέγγισης της βυζαντινής υπαίθρου: Το παράδειγμα της

Μικράς Καλαμαριάς ■ A reapproachement of a Byzantine countryside: The case of Mikra Kalamaria

— **Παταπίου Νάσα · Patapiou Nasa**, npatapiou@cytanet.com.cy

Ιστορικός-Ερευνήτρια. Επιστημονική Συνεργάτης Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου / Historian-Researcher. Research Fellow of the Kykkos Monastery Research Centre

Αρχαιακές μαρτυρίες για τη μεσαιωνική μονή της Παναγίας της Τύρου στην κατεχόμενη Λευκωσία ■ Archival evidence for the medieval nunnery of the Virgin of Tyros in occupied Nicosia

— **Περδικοπούλου Μελπομένη · Perdikoroulou Melpomeni**, m.perdikoroulou@gmail.com

Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ. / PhD in Byzantine Archaeology, AUTH

Ο πύργος του Κάτω Γραμματικού Πέλλας: μία πρώτη προσέγγιση ■ The tower of Kato Grammatiko in Pella: a premier approach

— **Ράπτης Κωνσταντίνος Θ. · Raptis Konstantinos T.**, raptis.constantinos@gmail.com, kraptis@culture.gr

Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας. Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης / Archaeologist-Byzantinist, PhD. Hellenic Ministry of Culture, Ephorate of Antiquities of Thessaloniki

Το κοσμικό κτήριο βορείως της Αχειροποιήτου και η σχέση του με την πρωτοβυζαντινή βασιλική ■ The secular building to the north of the Acheiropoietos and its relation to the early Byzantine basilica

— **Σδρόλια Σταυρούλα · Sdrolia Stavroula**, rsdrolia@hotmail.com

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος. Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λάρισας / Archaeologist-Byzantinist, PhD. Hellenic Ministry of Culture, Ephorate of Antiquities of Larissa

Μεταβυζαντινές εικόνες του Τυρνάβου ■ Post-Byzantine icons of Tyrnavos

— **Στρατή Αγγελική · Strati Angeliki**, stratiangeliki@gmail.com

Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος. Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων, Εφορεία Αρχαιοτήτων Καστοριάς / Archaeologist-Byzantinist. Honorary Director of the Ephorate of Antiquities of Kastoria

Αδημοσίευτες εικόνες στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς. Σχόλια και παρατηρήσεις ■ Unpublished icons at the Byzantine Museum of Kastoria. Comments and observations

— **Τσιβίκης Νίκος · Tsivikis Nikos**, ntsivikis@ims.forth.gr

Μεταδιδακτορικός ερευνητής. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας / Postdoctoral researcher. Institute for Mediterranean Studies, FORTH

Αρχαιολογικές προσεγγίσεις στο βυζαντινό αγροτικό τοπίο: παρόν και μέλλον ■ Archaeological approaches to the Byzantine agricultural landscape: current situations and future perspectives

— **Τσικουράκης Μάνος · Tsikourakis Manos**, manostsik98@gmail.com

Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος / Archaeologist-Byzantinist

Τα μαρμαροθετήματα του δαπέδου του ναού του Αγίου Νικολάου στο Κάλλιον της Φωκίδας ■ The marble floor decoration of the church of Hagios Nikolaos in Kallion, Phocis

— **Φουστέρης Γιώργος · Fousteris George**, gfousteris@gmail.com

Επίκουρος καθηγητής Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Θεσσαλονίκης / Assistant professor of Christian Archaeology and Art, Ecclesiastical Academy of Thessaloniki

Οι δύο παλαιολόγιες κτηριακές φάσεις του καθολικού της μονής Βλατάδων ■ The two palaiologan building phases of the katholikon of Vlatadon monastery

— **Χατζηλαζάρου Δημήτρης · Chatzilazarou Dimitris** (σε συνεργασία με Κορμαζοπούλου Λίνα / in collaboration with Kormazopoulou Lina), dimlazarou@yahoo.gr

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος. Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων / Archaeologist-Byzantinist, PhD. Hellenic Ministry of Culture, Ephorate of Antiquities of Cyclades

Σπήλαιο Ανδρίτσας Αργολίδας: Μετάλλινα αντικείμενα και ανασκαφικά συμφραζόμενα ■ Andritsa Cave in the Argolid: Metal objects and excavation context

— **Χειμωνοπούλου Μαρία · Cheimonopoulou Maria**, mchimonopoulou@culture.gr, cheimaria@yahoo.gr

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος. Υπουργείο Πολιτισμού, Προϊσταμένη Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ημαθίας / Archaeologist-Byzantinist, MSc, MA, PhD. Hellenic Ministry of Culture, Head of the Department of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities and Museums of the Ephorate of Antiquities of Hemathia.

Παρατηρήσεις και νέα στοιχεία με αφορμή τις εργασίες αποκατάστασης στον ναό του Χριστού Παντοκράτορος στη Βέροια ■ New evidence and remarks on the occasion of the restoration work in the Byzantine church of Christ Pantokrator in Veria

— **Όττα Καλλινίκη · Otta Kalliniki**, ottaniki@yahoo.com, kallinikiotta@gmail.com

Δρ Αρχιτέκτων. Υπουργείο Εργασίας / Architect PhD. Ministry of Employment

Αγροτικές υποδομές και εγκαταστάσεις στους ορεινούς οικισμούς του δυτικού Βοΐου δυτικής Μακεδονίας κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο ■ Agricultural infrastructure in the mountainous settlements of western Voio in Western Macedonia during the late Ottoman period

— **Gerstel Sharon E. J.**, gerstel@humnet.ucla.edu

Δρ Ιστορίας της Τέχνης και Αρχαιολογίας. Καθηγήτρια Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας (UCLA) / PhD Art History and Archaeology. Professor, UCLA

Το βυζαντινό χωριό: προσεγγίζοντας το παρελθόν με μια ματιά από το παρόν ■ The Byzantine village: looking backward and forward

— **Saenkova Elena**, elsaien@mail.ru

Δρ ερευνήτρια και επιμελήτρια του Τμήματος Παλαιορωσικής Τέχνης και επιμελήτρια εκθέσεων, Κρατική Πινακοθήκη Tretyakov, Μόσχα / Dr researcher and curator of the Department of Old Russian Art and curator of exhibition, State Tretyakov Gallery, Moscow

Εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα του ύστερου 15ου αιώνα στην Πινακοθήκη Tretyakov και η καταγωγή ενός νέου εικονογραφικού τύπου ■ Icon of Christ Pantokrator dated to the late 15th century from the State Tretyakov Gallery collection. The origins of a new iconographic type

— **Zakharova Anna**, zakharova@inbox.ru

Δρ Ιστορίας της Τέχνης. Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Lomonosov Moscow State University, State Institute for Art Studies / Art history, Ph.D. Associate professor, Lomonosov Moscow State University; Institute for Art Studies

Σχόλια στην αρχιτεκτονική διακόσμηση του ναύ του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων και άλλων παρόμοιων κτηρίων ■ On some elements of architectural decoration in the church of Saint George of Mangana and related buildings

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ / SUMMARIES

Η ΖΩΗ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ ΤΗΣ ΠΙΕΡΙΑΣ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΟΥ
ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ ΣΤΙΣ ΛΟΥΛΟΥΔΙΕΣ ΚΙΤΡΟΥΣ

Η ανασκαφή στο επισκοπικό συγκρότημα στη θέση Λουλουδιές Κίτρους της Πιερίας (5ος – αρχές του 9ου αιώνα), το οποίο είναι πλέον γνωστό στην έρευνα από τις δημοσιεύσεις της ανασκαφείως του Ευτέρπης Μαρκή και των συνεργατών της, έδωσε ένα πλήθος ευρημάτων, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει ένα μεγάλο σύνολο εργαλείων διαφόρων ειδών και τύπων, που μας βοηθά να κατανοήσουμε το είδος των δραστηριοτήτων με τις οποίες καταπιάνονταν οι κάτοικοι της πιερικής υπαίθρου, μιας επαρχιακής αγροτικής περιοχής στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης, για την οποία οι ιστορικές πηγές κατά την περίοδο αυτή είναι πολύ φειδωλές. Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστούν τα γεωργικά εργαλεία που βρέθηκαν στην ανασκαφή σε συνδυασμό με την παρουσία στο επισκοπικό συγκρότημα βιοτεχνικών προδιαγραφών εργαστηρίων παραγωγής κρασιού και λαδιού με δύο ελαιόμυλους, έναν στον τύπο του τραπητή (*trapetum*) και έναν του τύπου *molea olearia* καθώς και σιηρού, για την αποθήκευση σιτηρών. Επίσης, θα παρουσιαστούν και εργαλεία που συνδέονται με άλλες δραστηριότητες στην ύπαιθρο, όπως η αλιεία και η κτηνοτροφία. Τέλος, θα ασχοληθούμε και με κάποια εργαλεία που αφορούν στη μεταποιητική διαδικασία του αγροτικού προϊόντος είτε πρόκειται για την παρασκευή του φαγητού, είτε για την κατασκευή προϊόντων οικοτεχνίας (π.χ. υφασμάτων), φωτίζοντας έτσι τις δραστηριότητες ανδρών και γυναικών και τον τρόπο ζωής των καθημερινών ανθρώπων.

Όπως προκύπτει από τη μελέτη του υλικού, το επισκοπικό συγκρότημα στις Λουλουδιές υπήρξε ένα σημαντικό κέντρο αγροτικής παραγωγής, που καλλιεργούσε, διακινούσε και επεξεργαζόταν τα προϊόντα των εκκλησιαστικών κτημάτων, με την επίβλεψη και την ευθύνη του επισκόπου. Παράλληλα, μέσω των εργαλείων ανασυνθέτουμε τις δραστηριότητες και προσεγγίζουμε τον τρόπο ζωής των κατοίκων της Πιερίας, από τον 5ο έως και τις αρχές του 9ου αιώνα, οπότε το συγκρότημα εγκαταλείπεται.

LIFE IN THE COUNTRYSIDE OF PIERIA THROUGH THE FINDINGS OF THE EPISCOPAL COMPLEX IN LOULODIES AT KITROS

The excavation in the episcopal complex at the site of Louloudies in Kitros of Pieria (5th – early 9th century), yielded a multitude of finds, among which many tools, of various kinds and types, which help us to understand the activities of the inhabitants of the Pieria countryside. The paper will present the agricultural tools in conjunction with the wine and oil production workshops and some tools associated with other outdoor activities such as fishing and ranching. Finally, we will deal with some tools related to the process of the agricultural product, such as the preparation of food, or the manufacture of household products (e.g. textiles).

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ
ALEXANDROS ANAGNOSTOPOULOS

ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΡΕΝΤΙΝΑ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ

Η μελέτη πραγματεύεται τρεις φορητές εικόνες, οι οποίες με βάση εικονογραφικά, προσωπογραφικά και καλλιτεχνικά χαρακτηριστικά αποδίδονται στην καλλιτεχνική δραστηριότητα του ιερομονάχου και ζωγράφου Διονυσίου του εκ Φουρνά. Πρόκειται για τις εικόνες της κεφαλής του Χριστού Παντοκράτορα και του αγίου Μανδηλίου, οι οποίες εκτίθενται στην Συλλογή Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Εικόνων στη Ρεντίνα Καρδίτσας, και του αγίου Γεωργίου έφιππου και δρακοντοκτόνου, που βρίσκεται στο τέμπλο του ναού των Αγίων Αντωνίου και Μαρίνας στις Σέρρες.

Ο Χριστός Παντοκράτορας εικονίζεται έως τους ώμους, με στιβαρό λαιμό, που στηρίζει κανονικού μεγέθους ωοειδές κεφάλι, με καστανά γένια και μαλλιά που πέφτουν πίσω από τον αριστερό ώμο. Φοράει μελιτζανί χιτώνα και σκουροπράσινο ιμάτιο. Από εικονογραφική άποψη πρότυπο της εικόνας αποτελεί η παράσταση του ένθρονου Χριστού Παντοκράτορα στον ναό του Πρωτάτου. Τεχνοτροπικά, ο φυσιογνωμικός τύπος του Χριστού με τις σαρκώδεις πλατιές φωτισμένες επιφάνειες του προσώπου και τον εύρωστο μυώδη λαιμό, ταυτίζεται με καλλιτεχνικούς τρόπους που απαντώνται στις ομώνυμες τοιχογραφίες και εικόνες που αποδίδονται στον Διονύσιο στο παρεκκλήσι του Τιμίου Προδρόμου στο κελλί του Προκοπίου στις Καρυές (1711), στον εσωνάρθηκα του Πρωτάτου (1711), στο καθολικό της μονής Καρακάλλου (1722), στο παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος της μονής Καρακάλλου (1717-1722) και στο παρεκκλήσι της Κοιμήσεως Θεοτόκου στο αντιπροσωπείο της μονής Καρακάλλου στις Καρυές (1717-1722).

Στην εικόνα του αγίου Μανδηλίου ο Χριστός αποδίδεται μέχρι και τον λαιμό με ήρεμο πρόσωπο, λοξόχυτο βλέμμα, καστανά μαλλιά που πέφτουν στον αριστερό ώμο και κοντή διχαλωτή γενειάδα. Η εικόνα επαναλαμβάνει το εικονογραφικό αρχέτυπο της παράστασης στο παρεκκλήσι του Αγίου Ευθυμίου στον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης (1302/3) και στον ναό του

Πρωτάτου στη ζωγραφική φάση του 1686. Ο φυσιογνωμικός τύπος του Χριστού, με την έκφραση γαλήνιου προσώπου, με ένταση στο βλέμμα, φανερώνει συνάφεια τεχνικής και τεχνοτροπίας, με την ομόθεμη τοιχογραφία στο παρεκκλήσι του Τιμίου Προδρόμου στο κελλί του Προκοπίου στις Καρυές. Τα εικονογραφικά, προσωπογραφικά και καλλιτεχνικά γνωρίσματα και η συγκεκριμένη τεχνική μέθοδος που εφαρμόζεται στο πλάσιμο της μορφής, δικαιολογούν την αδιαμφισβήτητη απόδοση των δύο εικόνων της Ρεντίνας στην καλλιτεχνική παραγωγή του Διονυσίου του εκ Φουρνά και του εργαστηρίου του, κατά την επιστροφή του στη γενέθλια γη το 1727.

Ο άγιος Γεώργιος αποδίδεται σγουρομάλλης και στεφανωμένος με κόκκινο χρυσοποίκιλτο διάδημα, επάνω σε γκριζόλευκο άλογο που καλπάζει προς τα δεξιά. Με τα χέρια του κρατάει το μακρύ δόρυ και τα χαλινάρια. Στα δεξιά εικονίζεται η νεαρή πριγκιποπούλα, ενδεδυμένη με πολυτελή ενδυμασία, και τα τείχη της καστροπολιτείας. Μέσα σε πλαίσιο σώζεται η μικρογράμματα επιγραφή «έν τῷ Ἁγίῳ ὄρει τοῦ ἄθωνος διά χειρός καμοῦ εὐτελοῦς διονυσίου ἱερομονάχου τοῦ ἐξ ἀγράφων κατά τὸ ἀσκη' ἔτει καὶ ἐν μηνὶ μαΐῳ ἰστ'». Από εικονογραφική άποψη η εικόνα του αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου ακολουθεῖ τον τύπο που είναι ήδη αποκρυσταλλωμένος κατά τον 15ο και επαναλαμβάνεται τον 16ο αῖωνα. Τεχνοτροπικά, τα φυσιογνωμικά του χαρακτηριστικά θυμίζουν εκείνα του αποστόλου Θωμά που εικονίζεται στη φορητή εικόνα της Συνάξεως των Δώδεκα Αποστόλων (1722) της μονής Καρακάλλου και στη Μεγάλη Δέηση επιστυλίου τέμπλου του ναού των Αγίων Αντωνίου και Μαρίας Σερρών (1725), έργα που αποδίδονται στην καλλιτεχνική δραστηριότητα του Διονυσίου του εκ Φουρνά.

ICONS BY DIONYSIUS OF FOURNA FROM RENTINA, KARDITSA AND SERRES

The study deals with three portable icons of the 18th century, which on the basis of iconographic, portrait and artistic characteristics are attributed to the artistic activity of hieromonk and painter Dionysios from Fournas of Agrafa. These are the icon of the head of Christ Pantokrator and the icon of the Holy Mandelion, which are exhibited in the Collection of Byzantine and Post-Byzantine icons in Rentina, Karditsa, and the icon of St George on horseback and dragon-slayer, located on the iconostasis of the church of Saints Anthony and Marina at Serres.

ΟΙ ΕΣΤΙΕΣ ΣΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Οι εστίες στα σπίτια του Μυστρά αποτέλεσαν αντικείμενο συστηματικής μελέτης, η οποία εκπονήθηκε από τον γράφοντα στο πλαίσιο έρευνας, που βρίσκεται σε εξέλιξη, για την οικιστική αρχιτεκτονική της ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Πελοπόννησο. Η έρευνα βασίστηκε στην πρωτότυπη εργασία πεδίου και την ενδελεχή εξέταση της σχετικής βιβλιογραφίας. Η μελέτη της κατασκευής, της μορφής και της τυπολογίας των εστιών αποκαλύπτει νέα δεδομένα που συμβάλουν ουσιαστικά στην επέκταση των γνώσεων μας για τα αστικά σπίτια του Μυστρά και γενικότερα για την αρχιτεκτονική της ύστερης βυζαντινής περιόδου.

Στο παλάτι και στα σπίτια του Μυστρά έχουν καταγραφεί συνολικά 67 εστίες, από τις οποίες, με σχετική ασφάλεια, οι 34 ανάγονται στα ύστερα βυζαντινά χρόνια και οι 28 στη μεταβυζαντινή περίοδο. Πρόκειται για σπάνιο και πολύτιμο δείγμα τόσο της βυζαντινής όσο και της οθωμανικής οικιστικής αρχιτεκτονικής. Παρά το γεγονός πως οι διατηρούμενες βυζαντινές εστίες στην πόλη του Μυστρά δεν είναι λίγες, τα περισσότερα σπίτια της πόλης δεν διαθέτουν εστία. Μόνο σε 19 από αυτά έχουν εντοπιστεί αντίστοιχα κατάλοιπα που χρονολογούνται στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Οι περισσότερες από τις διατηρούμενες εστίες έχουν σχήμα κάτοψης κυκλικής χάραξης και τοξωτό άνοιγμα προς το εσωτερικό του χώρου. Αναπτύσσονται εντός του πάχους του τοίχου, αλλά συνήθως λόγω μεγάλου μεγέθους η κατασκευή επεκτείνεται και πέραν του εξωτερικού τοίχου του κτηρίου με την μορφή ορθογώνιας ή ημικυλινδρικής προεξοχής. Οι καπνοδόχοι έχουν κυκλική, τετράπλευρη ή ελλειπτική διατομή και αναπτύσσονται εντός του πάχους του τοίχου ή στην εξωτερική παρειά αυτού. Οι περισσότερες εστίες χωροθετούνται στη γωνία του μεγάλου ορθογώνιου χώρου, του τρικλίνου, ο οποίος συνήθως διαθέτει κτιστό δάπεδο από πατημένο χώμα ή κονίαμα, επιλογή που εξυπηρετεί τη διαδικασία του μαγειρέματος και εξασφαλίζει την αναγκαία πυρασφάλεια. Πλησίον των εστιών συχνά εντοπίζονται τοιχαρμάρια ποικίλων μεγεθών.

Οι περισσότερες εστίες εντοπίζονται στον δεύτερο όροφο των κατοικιών, ανεξάρτητα αν υπάρχει και τρίτη στάθμη. Φαίνεται να επαναλαμβάνεται η οργάνωση του διώροφου ή τριώροφου σπιτιού με τον χώρο διημέρευσης στην δεύτερη στάθμη, όπου λάμβανε χώρα όλη η οικιακή δραστηριότητα των κατοίκων, συμπεριλαμβανομένης της προετοιμασίας των γευμάτων. Από την μελέτη, εξάγεται το συμπέρασμα πως μάλλον πρόκειται για εστίες μαγειρέματος και όχι αποκλειστικά θέρμανσης. Μάλιστα, φαίνεται πως δεν αποτελούσαν βασικό οικιακό εξοπλισμό των σπιτιών του Μυστρά, αλλά πολυτέλεια που διέθεταν μόνο οι πιο εύποροι κάτοικοι.

THE FIREPLACES OF THE HOUSES OF MISTRA

A total of 67 fireplaces have been recorded in the palace and houses of Mistra, of which 34 are dated to the late Byzantine period, and constitute a rare and valuable example of Byzantine built household equipment. These were probably for cooking, and, secondarily, for heating. They are usually located in the corner of the *triklinos* on the second floor of the house. The study of the construction, form, function and typology of the fireplaces of Mistra, based both on fieldwork and on the available literature, expand our knowledge about not only the urban houses of Mistra but also the late Byzantine architecture in general.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Χ. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ
ANASTASSIOS CH. ANTONARAS

ΡΑΔΙΝΑ, ΚΥΛΙΝΔΡΙΚΑ ΓΥΑΛΙΝΑ ΜΠΟΥΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΟΨΙΜΟΥ 12ου ΑΙΩΝΑ

ΝΕΟΤΕΡΑ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ

Τα ραδινά, κυλινδρικά σκουρόχρωμα μπουκάλια αποτελούν έναν από τους λίγους τύπους γυάλινων αγγείων που αναγνωρίζονται ως βυζαντινά προϊόντα. Στην ίδια ομάδα ανήκουν ψηλά κωνικά ποτήρια, ημισφαιρικές κούπες και μπουκάλια. Τα περισσότερα είναι κατασκευασμένα από γυαλί ημιδιαφανές σκούρο μπλε ή πορφυρό και σπανιότερα λευκό, πρασινωπό, γαλαζωπό ή κιτρινωπό. Τα τυπικά παραδείγματα κοσμούνται με χρυσό και πολύχρωμο γραπτό διάκοσμο που συνίσταται σε απεικονίσεις ζώων σε μετάλλια ή ορθογώνια πεδία σε συνδυασμό με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα, και σπανιότατα με ανθρώπινες μορφές.

Τα αγγεία αυτά κυκλοφορούσαν στο Βυζάντιο και πέρα από τα σύνορά του με ευρήματα κατά μήκος της δυτικής θαλάσσιας οδού από την Κωνσταντινούπολη στην Ιταλία μέσω της βόρειας Ελλάδας, της Κορίνθου και της Δαλματίας· κατά μήκος της ανατολικής θαλάσσιας διαδρομής μέσω της Κύπρου προς την Αίγυπτο· στη βόρεια θαλάσσια διαδρομή προς την Κριμαία και την Αρμενία, αλλά και σε εμπορικούς κόμβους κατά μήκος των ποτάμιων συγκοινωνιακών οδών στη Ρωσία και μέχρι τη Σκανδιναβία, τη Σουηδία, την Πολωνία και τη Γερμανία. Η ομάδα αυτή χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 12ου και στο πρώτο τέταρτο του 13ου αιώνα. Επίσης, είναι γνωστά μπουκάλια του ίδιου σχήματος, σκούρα μπλε ή πορφυρά με επίπεδες, επίθετες, λευκές ταινίες που σε μερικές περιπτώσεις είναι διακοσμημένα με παρόμοια επίχρυση διακόσμηση, τα οποία έχουν αποδοθεί στον αραβικό κόσμο και χρονολογούνται επίσης στον 12ο-13ο αιώνα.

Στην παρούσα ανακοίνωση δημοσιεύονται κυλινδρικά αγγεία από το νανάγιο της Αλοννήσου, την Βεριά και τα Σήμαντρα Χαλκιδικής, και την Αρχαία Κόρινθο.

Τα μικρά θραύσματα από τα Σήμαντρα και την Κόρινθο αποτελούν τυπικά σκούρα μπλε παραδείγματα με χρυσό και πολύχρωμο γραπτό

διάκοσμο, αποτελούμενο από μέταλλα με πτηνά και στικτά πλαίσια. Ανασκαφικά χρονολογούνται στον όψιμο 12ο ή πρώιμο 13ο αιώνα Τέλος, για πρώτη φορά εντοπίζεται μια ομάδα ακόσμητων παραδειγμάτων από την Πελαγονήσο, τα Σήμαντρα και τη Βεριά Χαλκιδικής κατασκευασμένων από σκούρο πράσινο γυαλί που δεν απαντά μεταξύ των διακοσμημένων παραδειγμάτων και στα οποία εντοπίζεται η χρήση διαφορετικών εργαλείων κατά τη μορφοποίηση ή τη διακόσμησή τους. Ωστόσο, παρά τις παρατηρούμενες διαφορές, τα μπουκάλια ανήκουν σαφώς στον ίδιο τύπο με τα διακοσμημένα. Με τη δημοσίευσή τους προστίθενται δύο νέα σημεία, στη Χαλκιδική και στις Σποράδες, κατά μήκος της θαλάσσιας διαδρομής μέσω της οποίας διακινούνταν τα μπουκάλια, πιθανότατα από την Κωνσταντινούπολη προς την Ιταλία. Δεδομένου μάλιστα ότι η Κωνσταντινούπολη ήταν το μόνο κέντρο που μπορούσε να διανέμει τα προϊόντα της μέσω και των τριών κύριων θαλάσσιων διαδρομών –προς την Ιταλία, προς την Αίγυπτο και προς τη βόρεια Μαύρη Θάλασσα– κρίνουμε ότι αποτελεί και την μόνη κατάλληλη να αποτελεί τον τόπο παραγωγής αυτών των αγγείων.

SLENDER, CYLINDRICAL GLASS BOTTLES OF THE LATE 12th CENTURY. NEW AND OLDER FINDS FROM GREEK SITES

Slender, cylindrical, dark-colored glass bottles, are undoubtedly considered Byzantine. To the same group are also included conical cups, hemispherical bowls, and flasks, also made predominantly of translucent dark blue or purple glass, occasionally white, greenish, bluish, or yellowish, with gilt and painted decoration, featuring animals, geometric, and floral motifs. These vessels circulated within and beyond the Byzantine Empire. Discovered along trade routes from Constantinople to Italy, Egypt, Crimea, and further to the North up to the Baltic Sea, they date from the late 12th to early 13th century A.D. The publication focuses on unpublished cylindrical vessels of this particular group found in a shipwreck near Alonnisos, excavations in Chalkidiki (Veria and Simantra), and Ancient Corinth, providing insights into their distribution routes.

Ο ΥΠΑΙΘΡΙΟΣ ΧΩΡΟΣ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ
ΤΟΥ ΤΡΟΥΛΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΗΜΙΣΦΑΙΡΙΚΟΥ ΘΟΛΟΥ
ΤΗΣ ΡΟΤΟΝΤΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

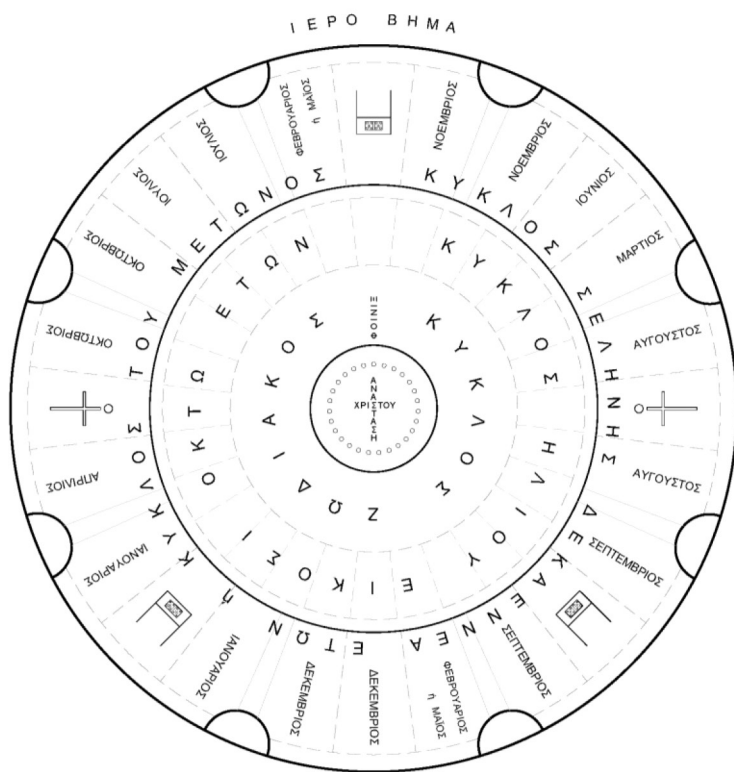

Όπως είναι γνωστό, στον τρούλο της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη εικονίζεται η Ανάληψη, που έλαβε χώρα στο όρος των Ελαιών. Ως εκ τούτου η ύπαρξη ελαιόδεντρων ανάμεσα στις ανδρικές μορφές γίνεται κατανοητή. Τα φυτά που πλαισιώνουν την Παναγία δεν έχουν καμία σχέση με την οικογένεια των φοινικοειδών, παρά του ότι, όσοι ασχολήθηκαν με τη συγκεκριμένη παράσταση, τα περιγράφουν ως φοινικόδεντρα. Πρόκειται για απεικόνιση αγαύης, φυτό που παραπέμπει συμβολικά στην ιδιότητα του Χριστού ως μονογενούς υιού, καθώς δίνει ένα και μοναδικό άνθος σε όλη της τη ζωή.

Στα ψηφιδωτά του ημισφαιρικού θόλου της Ροτόντας θεωρώ ότι εικονίζονταν δύο ημερολογιακοί κύκλοι, της σελήνης και του ήλιου, βάσει των οποίων υπολογιζόταν η ημερομηνία του Πάσχα. Στον πρώτο κύκλο υπήρχαν δεκαεννέα μάρτυρες κατά αντιστοιχία με τον 19ετή κύκλο του Μέτωνα με τους επτά εμβόλιμους μήνες. Για τον υπολογισμό του Πάσχα ήταν αναγκαία και η απεικόνιση του ηλιακού κύκλου των 28 ετών, αριθμός που ανταποκρίνεται επακριβώς στην υπολογιζόμενη ποσότητα των σανδαλοφόρων προσώπων της επόμενης ζώνης. Εκεί θα ταίριαζε ένας πυκνός χορός Αποστόλων με κυρίαρχους κάποιους από τους γνωστούς δώδεκα και αρκετούς από τους Εβδομήκοντα προς συμπλήρωση του σχετικού αριθμού.

Στην επόμενη ζώνη θα ερχόταν σε απόλυτη συνάφεια η απεικόνιση του ζωδιακού κύκλου σε έναστρο ουρανό. Τα μόνα που έχουν απομείνει από εκείνη τη γυμνή επιφάνεια είναι το κεφάλι ενός πουλιού-φοίνικα, καθώς και οι φαρδιές απολήξεις κάποιου φωτεινού σώματος στο βόρειο τμήμα, που μάλλον επρόκειτο για ακτινωτό ήλιο. Σε αντιδιαμετρική σχέση και κάπου ψηλότερα από το νότιο διάχωρο, θα ήταν αναμενόμενη η απεικόνιση της σελήνης.

Αναφορικά με την χρονολόγηση των εξεταζόμενων ψηφιδωτών θα μπορούσε κανείς να προσδιορίσει το χρονικό εύρος μετά τα μέσα του 5ου αιώνα. Τα στοιχεία που συνάδουν με την προτεινόμενη χρονική ακολουθία σχετίζονται με τα όσα αναπτύσσονται περί απεικόνισης των πατριαρχείων στη ζώνη των μαρτύρων και ειδικότερα με τα περί ισοτιμίας μεταξύ των δύο πρώτων, της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης. Όπως είναι γνωστό η σχετική ισοτιμία θεσμοθετήθηκε στην Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο που έλαβε χώρα στη Χαλκηδόνα το 451, έτος που θεωρείται *terminus post quem* για τη χρονολόγηση των ψηφιδωτών της Ροτόντας. Η κατασκευή τους θα μπορούσε να περιοριστεί σε ένα αρκετά στενό χρονικό πλαίσιο, με πλέον πιθανή την ένταξή τους στο μεταίχμιο του 5ου προς τον 6ο αιώνα. Προς αυτή την κατεύθυνση και σε συνδυασμό με αδιαμφισβήτητα ιστορικά δεδομένα, συνάδουν τόσο τα φιλολογικά, όσο και τα παλαιογραφικά στοιχεία των επιγραφών, τα οποία θα παρουσιαστούν με άλλη ευκαιρία, επειδή απαιτούν εκτενή πραγμάτευση. Χορηγός της διακόσμησης θεωρείται ο αυτοκράτορας Αναστάσιος Α΄ (βασ. 491-518).

OUTDOOR SPACE IN THE DECORATION OF THE DOME OF HAGIA SOPHIA AND THE HEMISPHERICAL VAULT OF THE ROTUNDA IN THESSALONIKE

The two plants which flank the Virgin Mary in the depiction of the Ascension in the dome of Hagia Sophia in Thessalonike can be identified as tall-stalked agave plants, which symbolize Christ's attribute as an only-born son. The tree depicted directly opposite is a palm tree and may be interpreted as a representation of the Seventy Apostles. With regard to the mosaics in the dome of the Rotunda, it has been claimed that in the section between the zone of the martyrs and the medallion with the four angels there was once a choir of Apostles with the Virgin Mary, as well as a depiction of a zodiac circle that conveyed an image of the starry sky. Regarding the dating of the mosaics, a dating to the turn of the fifth to the sixth century is proposed. The patron of the work can be identified as the emperor Anastasios I (r. 491-518).

Η ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ Η ΤΟΣΚΑΝΗ ΣΕ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗ
ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ (17ος ΑΙΩΝΑΣ)
ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΧΡΥΣΟΠΗΓΗΣ ΧΑΝΙΩΝ

Η βιογραφική εικόνα του αγίου Νικολάου που θησαυρίζεται στο Μουσείο της Ιεράς Πατριαρχικής και Σταυροπηγιακής Μονής Χρυσοπηγής Χανίων πιθανώς κοσμούσε τέμπλο ναού, άγνωστο ποίου. Ο άγιος ιστορείται ένθρονος στο κεντρικό διάχωρο. Αριστερά και δεξιά του αντίστοιχα, σε μικρή κλίμακα και ημίτομοι, εμφανίζονται ο Χριστός να τείνει προς τον ιεράρχη το ευαγγέλιο και η Θεοτόκος να του προσφέρει ωμοφόριο. Οι βιογραφικές σκηνές, συνοδευόμενες από μικρογράμματα επιγραφές, είναι δώδεκα τον αριθμό.

Ο θαυματουργός επίσκοπος Μύρων ιστορείται σύμφωνα με έναν τύπο που καθίσταται δημοφιλής στην Κρητική Σχολή και σύμφωνα με τον οποίο ο ιεράρχης ευλογεί με προτεταμένο το δεξί χέρι. Σε αντιδιαστολή με την κεντρική μορφή και τις παραπληρωματικές απεικονίσεις του Χριστού και της Θεοτόκου, οι οποίες δεν αφίστανται των παραδεδομένων, η εικαστική αποτύπωση του συναξαρίου του αγίου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, λόγω του νεωτεριστικού χαρακτήρα της.

Ο νεωτερισμός του βιογραφικού κύκλου του αγίου Νικολάου αφορά τόσο σε κάποιες ασυνήθιστες σκηνές, όσο και σε επιμέρους εικονογραφικά θέματα. Κατ' αρχάς, ο ζωγράφος αφιερώνει μόνο τρία επεισόδια στο ενύπνιο του Μεγάλου Κωνσταντίνου και στη διάσωση των τριών στρατηγών, που είναι γενικά το εκτενέστερα ιστορούμενο θαύμα από το συναξάριο του αγίου. Κατά δεύτερο λόγο, τέσσερεις από τις δώδεκα σκηνές είναι είτε σπανιότατες, είτε (πιθανότατα) πρωτότυπες. Πρόκειται για: (α) την εκδίωξη των δαιμονίων με την χαρακτηριστική απεικόνιση της μάγισσας με τα κέρατα, (β) την ανάσταση του ναύτη που πνίγηκε στη θάλασσα (τα δύο παραπάνω επεισόδια θα τα βρούμε και σε εικόνα του Νικολάου Κάλβου, του έτους 1674), (γ) το ράπισμα στον Άρειο στην Α' Οικουμενική Σύνοδο και (δ) το όραμα του αγίου στη φυλακή, επεισόδιο που συμπληρώνει το προηγούμενο.

Αποκαλυπτική της εκλεκτικιστικής χρήσης παλαιότερων εικονογρα-

φικών πηγών εκ μέρους του ζωγράφου είναι η αναγωγή δύο εκ των ανωτέρω σκηνών στην εικαστική παραγωγή της Τοσκάνης της πρώιμης Αναγέννησης. Συγκεκριμένα, η ανάσταση του ναύτη βασίζεται σε ομόθεμο πίνακα του Fra Angelico (Giovanni da Fiesole), μέρος σειράς πινάκων με θέμα τον βίο του αγίου Νικολάου (Βιβλιοθήκη του Βατικανού). Αναφορικά με την εμφάνιση του Χριστού στον φυλακισμένο ιεράρχη, φαίνεται ότι το άμεσο πρότυπο του ζωγράφου υπήρξε η σύνθεση του Giovanni di Francesco Toscani, όπου συναπεικονίζονται ο στιγματισμός του αγίου Φραγκίσκου και η διάσωση από τον άγιο Νικόλαο πλοίου στη θάλασσα (Φλωρεντία, Galleria dell'Academia). Γενικότερα, θεωρούμε πιθανό ο ανώνυμος δημιουργός της εικόνας της Χρυσοπηγής να είχε υπόψη του κάποιο βιογραφικό κύκλο του ιεράρχη από το πρώιμο *Quattrocento*.

Η βιογραφική εικόνα του αγίου Νικολάου είναι έργο αξιόλογου καλλιτέχνη της ύστερης φάσης της Κρητικής Σχολής, ικανού μικρογράφου και με ροπή στην εικονογραφική καινοτομία. Εκφράζει μία νεωτερίζουσα τάση, η οποία συνδυάζει τη *maniera greca* με τα δυτικά εικονογραφικά δάνεια και τη φυσιοκρατική διατύπωση, προερχόμενη από τον ιταλικό μανιερισμό και τα χαρακτηριστικά. Η εικόνα θα πρέπει να χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα, με όριο *ante quem* την αρχή του μακρού Κρητικού Πολέμου (1645). Με επιφύλαξη και χωρίς να έχουμε καταλήξει σε οριστικά συμπεράσματα, θεωρούμε ότι ο δημιουργός της θα μπορούσε να συνδέεται με το εργαστήριο του Γεωργίου Κλόντζα (περ. 1530-1608), ταλαντούχου ζωγράφου του Χάνδακα, γνωστού τόσο για την έφεσή του στη μικρογραφία, όσο και για τους εικονογραφικούς και στυλιστικούς του νεωτερισμούς.

CRETE AND TUSCANY ON A VITA ICON OF ST NICHOLAS (17th CENTURY) FROM THE HOLY MONASTERY OF CHRYSOPIGI IN CHANIA

The Vita icon of St Nicholas in the Chryssopigi Monastery in Chania, Crete, depicts the hierarch enthroned and surrounded by twelve scenes inspired by his legend. Four among them are quite unusual, or even original. Moreover, both the resurrection of the sailor and the vision of the imprisoned hierarch (the latter is based on the image of St Francis receiving the stigmata) go back to the early Florentine *Quattrocento*. The icon could be dated to the first half of the 17th century and its anonymous creator might be connected to the workshop of Georgios Klontzas (ca. 1530-1608).

Η ΧΩΡΙΚΗ ΚΑΙ ΧΡΟΝΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ
ΤΩΝ ΠΟΛΥΛΟΒΩΝ ΠΑΡΑΘΥΡΩΝ ΤΩΝ ΑΨΙΔΩΝ
ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΣΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΜΙΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Στην ανακοίνωση θα γίνει μια προσπάθεια να μελετηθεί η διασπορά μέσα στον χρόνο και στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας των πολυλόβων παραθύρων της αψίδας του ιερού βήματος, κάνοντας διαχωρισμό ανάμεσα στα κιονοστήρικτα και τα παράθυρα που χωρίζονται με πεσσούς ή τοίχους.

Από τις καταγεγραμμένες περίπου 2.500 εκκλησίες 1.060-1.080 ανήκουν στην βυζαντινή εποχή από τον 4ο έως και τον 15ο αιώνα. Ο αριθμός δεν είναι ακριβής δεδομένου ότι και η χρονολόγηση δεν είναι πάντα ασφαλής. Παρόλα αυτά η στατιστική προσέγγιση ίσως μπορεί να μας δείξει κάποιες τάσεις που συνοψίζονται στα παρακάτω συμπεράσματα εργασίας:

1. Τα πολύλοβα παράθυρα της αψίδας φαίνεται ότι εμφανίζονται μαζί με τους πρώτους χριστιανικούς ναούς του 4ου αιώνα. Ο Αναστάσιος Ορλάνδος αναφέρει ότι όλες οι βασιλικές είχαν τρίλοβα παράθυρα, αλλά αυτό δεν μπορεί να αποδειχθεί για τον απλούστατο λόγο ότι οι περισσότερες σώζονται σε επίπεδο θεμελίων.
2. Πολύλοβα παράθυρα φέρουν οι ναοί κάποιων προθέσεων, όπως είναι άλλωστε προφανές.
3. Τα κιονοστήρικτα και τα παράθυρα σε πεσσούς ή τοίχους φαίνεται να έχουν κοινή καταγωγή και εμφανίζονται πιθανόν συγχρόνως στους πρώτους αιώνες της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Τους πρώτους αιώνες κυριαρχούν τα παράθυρα με πεσσούς, αλλά αργότερα υπερισχύουν τα κιονοστήρικτα, αλλά αυτό μπορεί να οφείλεται και στο γεγονός ότι από τον 11ο αιώνα και μετά η παραγωγή κτηρίων στην νότια Ελλάδα αυξάνεται εκθετικά. Αυτό μας οδηγεί στο επόμενο συμπέρασμα.
4. Είναι σαφές ότι υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στις επαρχίες του βυζαντινού κράτους. Παρατηρούμε λοιπόν μεγάλη παρουσία των κιονοστήρικτων παραθύρων ναών στην νότια Ελλάδα. Αυτό μπορεί και να σημαίνει

απλώς την ύπαρξη έτοιμου οικοδομικού υλικού από τους αρχαιολογικούς χώρους, αλλά πάντως τα στοιχεία είναι αρκετά σαφή. Στην υπόλοιπη Ελλάδα μέχρι και την Κωνσταντινούπολη τα πράγματα φαίνονται μοιρασμένα. Το ίδιο ισχύει και στην Σερβία και την ευρύτερη περιοχή. Από καιρό δεν μιλάμε πια για Ελλαδική Σχολή, αλλά φαίνεται ότι κάποια διαφοροποίηση συντηρείται ανάμεσα στον βορρά και τον νότο.

5. Στις παρυφές της βυζαντινής επικράτειας, Ιταλία – Αρμενία – Κύπρος επικρατούν τα παράθυρα σε πεσσούς.
6. Στους συνδυαστικούς πίνακες τοπικής και χρονικής κατανομής φαίνεται πιθανώς ότι στην περιφέρεια του βυζαντινού κράτους τα μνημεία ως επί το πλείστον χρονολογούνται στους πρώτους αιώνες, ενώ στη συνέχεια η παραγωγή μειώνεται ή και διακόπτεται. Συνεπώς η παλαιότητα των μνημείων συνδέεται με την υπεροχή των παραθύρων με πεσσούς τότε και σε αυτές τις περιοχές. Αντίθετα στον ελλαδικό χώρο η παραγωγή ναών αυξάνεται στην περίοδο της αναγέννησης του Βυζαντίου κατά τους 10ο, 11ο και 12ο αιώνες.
7. Οι τοπικές αυτές διαφοροποιήσεις δεν είναι εύκολο να ερμηνευθούν στο παρόν στάδιο της έρευνας. Μπορεί να οφείλονται σε διαφορετικές τοπικές οικοδομικές πρακτικές ή στην ευκολία εύρεσης ετοιμών δομικών μελών σε ορισμένες περιοχές παρά σε κάποια άλλη «ιδεολογική» αιτία. Πάντως η έρευνα είναι ανοικτή όσο θα προστίθενται νέα στοιχεία κυρίως από τις έρευνες που διεξάγονται από την νέα γενιά βυζαντινολόγων στην Τουρκία.

THE DISTRIBUTION IN TIME AND SPACE OF THE MULTILOBED WINDOWS OF THE BEMA APSE IN BYZANTINE ARCHITECTURE. A STATISTICAL APPROACH

In the paper, an attempt is made to study the dispersion over time and in the territories of the Byzantine Empire of the multi-lobed windows of the bema apse, distinguishing between the column and piers or walls separated windows. Of the recorded approximately 2,500 churches of this area to be examined, 1,060-1,080 belong to the Byzantine era from the 4th to the 15th century. The number is not exact as the dating is not always secure. Nevertheless, the statistical approach may be able to show us some trends that are summarized in provisional conclusions.

ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ
ΣΤΑ ΠΕΡΙΧΩΡΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Η σημασία της αγροτικής παραγωγής στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική ζωή του Βυζαντίου έχει απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό και από διάφορες σκοπιές την ιστορική έρευνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο οργανωνόταν η αγροτική παραγωγή κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο σε περιοχές που γειτνιάζαν με ένα μεγάλο αστικό κέντρο, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη. Αν και σε μεγάλο βαθμό επικρατούσαν συνθήκες ανάλογες με αυτές που υπήρχαν μακριά από τα αστικά κέντρα –ειρηνικές περιόδους με σχετική οικονομική ακμή, περιόδους με πολεμικές συγκρούσεις, επιδρομές, επιδημίες κτλ.– καταγράφονται ωστόσο και σημαντικές διαφοροποιήσεις. Η καλλιέργεια εκτάσεων σε μία περιαστική περιοχή παρείχε σημαντικά συγκριτικά πλεονεκτήματα. Η εγγύτητα της μεγάλης πόλης προσέφερε μεγαλύτερη ασφάλεια και εύκολα διαθέσιμα εργατικά χέρια καθώς και εξειδικευμένους τεχνίτες. Ταυτόχρονα, σε μικρή απόσταση λειτουργούσε μία πολυάνθρωπη αγορά, όπου μπορούσαν εύκολα και γρήγορα να διατεθούν τα παραγόμενα προϊόντα, ενώ οι υφιστάμενοι εμπορικοί δρόμοι βοηθούσαν στη μεταφορά των προϊόντων σε μεγαλύτερες αποστάσεις. Η σχέση αλληλεξάρτησης που αναπτυσσόταν συχνά ήταν καθοριστική ακόμη και για την επιβίωση της πόλης.

Στην επιχειρούμενη προσέγγιση του θέματος χρησιμοποιήθηκαν αρχαιολογικά δεδομένα, καθώς και πληροφορίες από ιστορικές πηγές και τα αρχεία των μονών του Αγίου Όρους, οι οποίες κατείχαν σημαντικές εκτάσεις στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης, μεταξύ του Γαλλικού ποταμού στα δυτικά της πόλης και του Ανθεμούντα ποταμού προς τα ανατολικά. Επίσης, μελετήθηκαν ζητήματα σχετικά με την εξέλιξη των αγροτικών ιδιοκτησιών, θέματα κατασκευής υποδομών και μέθοδοι βελτίωσης των εδαφών (αρδεύσεις, αποστραγγίσεις), καθώς και τα σχετικά οικονομικά ζητήματα.

Διαπιστώνεται ότι η διαχείριση των αγροτικών ιδιοκτησιών, οι καλλιέργειες που επιλέγονταν και τα έργα υποδομής που εκτελούνταν συνδέονταν

στενά με τις ιστορικές εξελίξεις. Παρατηρείται, ωστόσο, ότι η εγγύτητα με ένα σημαντικό μητροπολιτικό κέντρο, παράλληλα με τα πλεονεκτήματα που προσέφερε, είχε ως αποτέλεσμα τη μεταφορά και στις περιαστικές περιοχές των συγκρούσεων και των συσχετισμών των διάφορων πολιτικών και θρησκευτικών ομάδων που δρούσαν στο εσωτερικό της πόλης.

RURAL AREAS ON THE OUTSKIRTS OF THESSALONIKI DURING THE LATE BYZANTINE PERIOD

The organization of agricultural production during the late Byzantine period in the outskirts of Thessaloniki is of particular interest due to the significant advantages offered by the proximity to a major urban center, as well as the interdependence that was often decisive even for the survival of the city. Archaeological data and information from historical sources and the Athonite archives were used to study the development of agricultural properties, the construction of infrastructure, and methods of soil improvement. It is found that the ways of managing rural properties were closely linked to historical developments, while conflicts and correlations between various groups operating within the city played an important role.

Αρχιμ. ΓΚΙΒΙΣΗΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ-ΕΦΡΑΙΜ
Archim. GKIVISIS STAMATIOS-EFRAIM

**Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ ΣΤΗΝ
ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΒΑΠΤΙΣΗΣ.
ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΕΝΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΥ MINISTERIUM**

Στην αρχαιότερη γνωστή παράσταση Βάπτισης, μία τοιχογραφία του 3ου αιώνα στην κατακόμβη του Καλλίστου της Ρώμης, περιλαμβάνονται μόνο δύο ανδρικές μορφές, μία μεγαλόσωμη και μία μικρόσωμη. Εικάζεται ότι εικονογραφούν είτε την ευαγγελική διήγηση της Βάπτισης του Χριστού, είτε την λειτουργική πρακτική του βαπτίσματος ενός κατηχούμενου, ώστε να γίνει χριστιανός.

Ένα ελεφαντοστέινο πλακίδιο του 5ου αιώνα, σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο, είναι το πρώτο γνωστό έως σήμερα δείγμα εμφάνισης μιας πτερωτής μορφής δίπλα στον βαπτιζόμενο Χριστό. Κατά τον 6ο με 7ο αιώνα στο μοναστήρι του Αββά Απολλώ στο Bawit, στην παράσταση της Βάπτισης εμφανίζεται δεξιά του Χριστού μία μορφή, που καλύπτει τα χέρια της με πράσινο ύφασμα, πιθανώς κάποιος υπηρέτης με προέλευση από το αυλικό περιβάλλον. Σε έργα του 6ου αιώνα εμφανίζεται πλήθος από αγγελικά πρόσωπα να βαστούν ύφασμα με διακοσμητική ταινία και κρόσσια στην άκρη, για να σφουγγίσουν το σώμα του Χριστού (π.χ. καθέδρα Επισκόπου Ραβέννας, ελεφαντοστέινο πλακίδιο Βρετανικού Μουσείου).

Η θεολογική-λειτουργική εξήγηση που δόθηκε για την παρουσία αγγέλων που διακονούν στην Βάπτιση του Χριστού, τους ταυτίζει με τους διακόνους της αρχαίας Εκκλησίας, οι οποίοι βοηθούσαν στην ένδυση των νεοφώτιστων με τους βαπτισματικούς χιτώνες. Μία δεύτερη εξήγηση εστιάζει στην παρουσία ενός ή περισσότερων μαρτύρων στην Βάπτιση, των επονομαζόμενων «αναδόχων».

Η εξήγηση της εμφάνισης και παγίωσης της παρουσίας των αγγέλων στην σκηνή της Βάπτισης του Χριστού παραμένει ένα ανοιχτό ζήτημα, ενώ φαίνεται ότι ούτε η διάδοση του ψευδο-αρεοπαγίτικου έργου «Περί της Ουρανίου Ιεραρχίας» είναι αρκετή από μόνη της να την υποστηρίξει. Επισημαίνουμε σχετική ευαγγελική αναφορά (Ματθ. δ', 11 και Μαρκ. α',

13) σε αγγελικές δυνάμεις, οι οποίες μετά την Βάπτιση του Χριστού και την παραμονή του επί 40 ημέρες στην έρημο ήλθαν και διακονούσαν τον Κύριο. Η χρήση της λέξης «διακονία» έχει ενδιαφέρον. Αξίζει να σημειώσουμε ότι από τον 5ο αιώνα τα λουτρά της Πρωτεύουσας άρχισαν να διακοσμούνται με χριστιανικές παραστάσεις, ενώ στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αιώνα χτίζεται το λουτρό των Βλαχερνών, το «άγιον λούσμα».

Η παρουσία των διακονητών αγγέλων στην Βάπτιση πιστεύουμε ότι σχετίζεται με την λειτουργία του βασιλικού λουτρού. Τις Παρασκευές της Τεσσαρακοστής μαρτυρείται στις πηγές («*Εκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*») ότι οι βασιλείς λούονταν στο Άγιον Λούσμα των Βλαχερνών. Εκεί τους περίμεναν δώδεκα διακονητές του αγίου λούσματος, οι «λούσται», κρατώντας ισάριθμες πετσέτες. Οι διακονηταί με τα προτεταμένα χέρια που κρατούν πολύτιμα μάκτρα για να αποσπογγίσουν τον επίγειο βασιλέα, αποτελούν πιθανότατα το πρότυπο για την εικονογράφηση των ουράνιων διακονητών, των αγγέλων, που παρίστανται στην Βάπτιση του Χριστού κρατώντας αντίστοιχα πολύτιμα υφάσματα για να αποσπογγίσουν τον Βασιλέα των ουρανών.

Η ανάμνηση αυτή των πολύτιμων υφασμάτων διατηρήθηκε στα έργα και μετά την Εικονομαχία· παραστάσεις, όπως στην μονή Δαφνίου, μαρτυρούν την παρουσία λευκοχίτωνων αγγέλων, που καλύπτουν τα χέρια τους με χρυσοκέντητα μάκτρα, αυτοκρατορικά λέντια σε αποχρώσεις των δύο βασιλικών χρωμάτων, πορφυρού και κυανού. Προϊόντος του χρόνου φαίνεται πως η χρησιμότητα των πολύτιμων μάκτρων υποβαθμίστηκε σε μια διακοσμητική λεπτομέρεια. Κατά την παλαιολόγεια περίοδο, οι άγγελοι κατέληξαν απλά να σεβίζουν καλύπτοντας τα χέρια τους με το δικό τους μιάτιο.

THE PRESENCE OF ANGELS IN THE PRESENTATION OF BAPTISM. TESTIMONY OF AN IMPERIAL MINISTERIUM

Ancient baptismal frescoes include only two persons. From the 6th century, angels appear holding precious fabrics. They are usually identified as deacons of Church or witnesses of the Baptism. In the 6th century, the «Holy Bath» of Constantinopolitan monastery of Blacherna was built. When the emperors bathed in the holy water, ministers were waiting for them holding towels. They are the model for picturing angels at the Baptism of Christ. This memory of the precious towels was preserved in the artworks even after the Iconoclasm.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
GEORGIOS DELIGIANNAKIS

**ΕΡΜΗΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΑΝΟΙΚΕΙΟ:
«ΤΟ ΨΗΦΙΔΩΤΟ ΤΟΥ ΑΚΚΩΛΟΥ»
ΑΠΟ ΤΗ ΒΟΙΩΤΙΚΗ ΘΗΒΑ**

Η ανακοίνωση αποσκοπεί στη συστηματική μελέτη των ψηφιδωτών δαπέδων, τα οποία ανακαλύφθηκαν στο οικοπέδο ιδιοκτησίας Στ. Σταμάτη στο κέντρο της πόλης της Θήβας και ανασκάφηκαν από τον Παύλο Λαζαρίδη τα έτη 1964-1965. Το σωζόμενο ψηφιδωτό δάπεδο, εκτάσεως περίπου 65 μ.², ανήκε σε δύο δωμάτια ευμεγέθους κτηρίου των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Το προς δυσμάς δάπεδο παρουσιάζει πλούσιο γεωμετρικό και εικονογραφικό διάκοσμο αποτελούμενο από τετράγωνα, εντός των οποίων εικονίζονται τέσσερις μήνες του έτους. Νότια των μηνών εικονίζεται, μερικώς σωζόμενη, σκηνή κυνηγιού, ενώ στο βόρειο άκρο της παράστασης εικονίζεται ανδρική μορφή με *γκροτέσκα* χαρακτηριστικά, το όνομα της οποίας δηλώνεται με επιγραφή: *ΑΚΚΩΛΟΣ*. Μεταξύ των δύο παραστάσεων σώζεται επιγραφή πέντε στίχων, όπου αναφέρονται οι υπεύθυνοι, Δημήτριος, Επιφανής και Παύλος, για την κατασκευή του ψηφιδωτού. Ανατολικά του τετραγώνου των μηνών σώζονται δύο ακόμα έμμετρες επιγραφές τριών και τεσσάρων στίχων και τμήματα της διακόσμησης ενός δεύτερου δωματίου, η οποία σώζεται μερικώς.

Τα δάπεδα του οικοπέδου Στ. Σταμάτη παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τόσο εικονογραφικά όσο και εξαιτίας των συνανηκουσών επιγραφών τους, στις οποίες αναφέρονται, μεταξύ άλλων, τα ονόματα δύο επισκόπων, του Παύλου και του Κωνσταντίνου, και το όνομα *ΑΚΚΩΛΟΣ*, το οποίο είναι άπαξ λεγόμενον και αβέβαιης ετυμολογίας. Ωστόσο, πέραν της παράστασης των τεσσάρων μηνών, τα ψηφιδωτά του οικοπέδου και η ερμηνεία τους δεν έχουν απασχολήσει, όσο θα τους άξιζε, τη διεθνή βιβλιογραφία. Εξαιρέση αποτελεί το πρόσφατο άρθρο της Ευγενίας Γερούση («A New Look at an Early Christian Mosaic Pavement from Thebes» στο: Sh. E. J. Gerstel, *Viewing Greece: Cultural and Political Agency in the Medieval and Early Modern Mediterranean*, Turnhout, Belgium 2016, 69-84). Στην

ανακοίνωση μου επιχειρείται η περαιτέρω μελέτη και επανερμηνεία των παραστάσεων και των επιγραφών ως μέρη ενός συνόλου.

DECODING THE INCONGRUOUS: «THE MOSAIC OF AKKOLOS» FROM THE BOEOTIAN THEBES

My paper aims at the systematic study of the mosaic floors, which were discovered on the plot of land owned by St. Stamatis in the centre of Thebes and excavated by Paul Lazaridis in 1964-1965. The surviving mosaic floor belonged to two rooms of a large building of the early Christian period. They display a hunt scene, the personifications of four months and a grotesque figure labeled *AKKOLOS* (AKKOLOS). These panels also featured three verse inscriptions, giving information about the people responsible for the work and its subject.

The mosaic floors of Stamatis plot are of particular interest, both iconographically and epigraphically; as for the latter, they mention, among other things, the names of two bishops and the name *AKKOLOS*, which is hapax *legomenon* and of uncertain etymology. However, except for the theme of the four months, these mosaics remain understudied. The paper attempts to interpret this monument as a whole and explain the enigmatic figure of Akkolos.

ΝΑΝΣΗ ΔΗΛΕ • NANCY DILE

Η ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑ ΑΜΦΙΓΡΑΠΤΗ ΕΙΚΟΝΑ
ΜΕ ΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΑ ΕΛΕΟΥΣΑ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΓΙΟ ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΝ ΠΡΟΔΡΟΜΟ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΝΑΞΟΥ
ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Η αμφίγραπτη εικόνα της Καθολικής Μητρόπολης Νάξου έφερε νεότερο ζωγραφικό στρώμα, το οποίο αφαιρέθηκε στις εργασίες συντήρησης που πραγματοποιήθηκαν από τον Σταύρο Μπαλτογιάννη στις αρχές τις δεκαετίας του 1970, με εξαίρεση το κατώτερο δεξιό τμήμα με την παράσταση δωρητή. Ο Νίκος Ζίας και η Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου την χρονολόγησαν γενικά στους παλαιολόγειους χρόνους. Την εικόνα μελέτησε διεξοδικά η Χρυσάνθη Μπαλτογιάννη, η οποία υποστήριξε χρονολόγηση στο τέλος του 13ου αιώνα, άποψη με την οποία συμφώνησε και η Patricia Lurati.

Στην ανακοίνωση, η εικόνα αναχρονολογείται. Η τοποθέτησή της στον 14ο αιώνα, όπως πρόσφατα υποστήριζα επί τη βάση τεχνοτροπικών παρατηρήσεων, επιβεβαιώθηκε από την αποκάλυψη του δωρητή της, τη μορφή του οποίου κάλυπτε το νεότερο ζωγραφικό στρώμα. Οι νέες εργασίες συντήρησης, που διενεργήθηκαν από τον συντηρητή της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων Νίκο Βίττη, αποκάλυψαν επίσης την κεφαλαιογράμματη επιγραφή ΠΑΡΟΥΚΕ ΑΞΗΑΣ. Η συνεκτίμηση των νέων στοιχείων και των –προ πεντηκονταετίας– αποκαλυφθέντων χαρακτήρων ΩΜΑ καταδεικνύει ότι πρόκειται για τον αρχιεπίσκοπο Παροναξίας Θωμά, στο διάστημα της αρχιεπισκοπείας του οποίου (30 Ιουνίου 1357 – 20 Νοεμβρίου 1372) μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια η εξεταζόμενη εικόνα.

Η διαπίστωση ότι η μορφή του δωρητή τοποθετήθηκε πάνω στο, ήδη ολοκληρωμένο, χρυσό βάθος της εικόνας, η διαφορά στην τεχνική απόδοσης της Παναγίας Ελεούσας από εκείνη των παραστάσεων του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και του Θωμά, καθώς και η διαφοροποιημένη γραφή των επιγραφών τους, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι δύο ανδρικές μορφές

των δύο όψεων της εικόνας δε δημιουργήθηκαν στην ίδια περίοδο. Οι δύο ανδρικές μορφές φαίνεται ότι απεικονίστηκαν σε σύντομο χρόνο μετά την ολοκλήρωση της παράστασης της Παναγίας βρεφοκρατούσας.

Στο πλαίσιο της ανακοίνωσης, αναζητείται η ταυτότητα και της νεότερης επιζωγραφισμένης μορφής του δωρητή με τη συνοδευτική επιγραφή *ΙΩ ΕΠΙ(Ι)Σ(ΚΟ)ΠΟΣ / ΝΗΚΟΜΗΛΗΑΣ*. Οι αρχικοί χαρακτήρες *ΙΩ* του ονόματός του υποδεικνύουν ότι πρόκειται είτε για τον Giovanni Francesco Cometti Rossi, είτε για τον Giuseppe Migone, τιτουλάριους αρχιεπισκόπους Νικομηδείας, στο διάστημα 1844-1865, ο πρώτος, και 1935-1951, ο δεύτερος. Φωτογραφικό υλικό της Καθολικής Μητρόπολης Νάξου τεκμηριώνει ότι ήδη το 1920 το μεγαλύτερο ανώτερο τμήμα της εικόνας καλυπτόταν με αργυρή επένδυση, η οποία άφηνε εμφανή την επιζωγραφισμένη μορφή του δωρητή. Καθώς το έτος 1920 αποτελεί *terminus ante quem* των εργασιών επιζωγράφησης της εικόνας και της ακόλουθης τοποθέτησης της ασημένιας επένδυσης, ο αναφερόμενος επίσκοπος Νικομηδείας θα πρέπει να ταυτιστεί με τον Rossi.

Κατόπιν των ανωτέρω, και δεδομένου ότι η εν λόγω αργυρή επένδυση είναι νεωτερικής κατασκευής, η άποψη των προηγούμενων μελετητριών περί ταύτισης της εξεταζόμενης εικόνας με μικρή εικόνα της Παναγίας βρεφοκρατούσας με ασημένια επένδυση, την οποία οι αποστολικοί απεσταλμένοι Bernardo (1652) και Sebastiani (1666-1667) είδαν τοποθετημένη στο κεντρικό αλτάρι της Καθολικής Μητρόπολης Νάξου, δεν μπορεί να ευσταθεί. Καθώς η περιγραφή αυτή ταιριάζει στην εικόνα της Παναγίας Θεοσκεπάστης από τον πλησιόχωρο ομώνυμο ναό της Νάξου, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ίσως αυτή ήταν η εικόνα, στην οποία αναφέρθηκαν οι δύο απεσταλμένοι. Σε κάθε περίπτωση, η τεχνοτροπική ομοιότητα των δύο εικόνων και η υψηλή ποιότητα της τέχνης τους συνηγορούν στη σύνδεσή τους με κοινό κωνσταντινουπολίτικο εργαστήριο.

THE PALAIOLOGAN DOUBLE-SIDED ICON WITH THE PANAGIA ELEOUSA AND ST JOHN THE BAPTIST IN THE ROMAN CATHOLIC CATHEDRAL, NAXOS. NEW EVIDENCE

New stylistic observations and the revelation of the older representation of the donor and the inscription on the under layer of the icon contribute to the identification of the figure with Thomas, archbishop of Paros and Naxos,

and to the exact dating of the icon to the period of his archbishopric (1357-1372). The examination of the overpainted inscription reveals the identity of the bishop, due to whom the icon was overpainted in the late modern period. He can be safely identified with Giovanni Francesco Cometti Rossi, titular archbishop of Nicomedia (1844-1865). New evidence offered by the reports of apostolic nuncios and photographic material leads to the hypothesis that another icon, that of the Panagia Theoskepasti, was placed on the central altar of the Roman Catholic cathedral, Naxos –not the one under consideration, as has been supported by previous scholars.

**«ΤΟ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΔΙΑΘΕΤΕΙ ΧΩΡΟ
ΓΙΑ ΚΑΘΗΜΕΝΟΥΣ»: Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΠΙΠΛΩΣΗΣ
ΤΩΝ ΔΟΜΩΝ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ ΕΤΟΙΜΩΝ ΓΕΥΜΑΤΩΝ
ΚΑΙ ΟΙΝΟΠΝΕΥΜΑΤΩΔΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ**

Αναπόσπαστο τμήμα της καθημερινής ζωής, εντός της κοινωνίας της Αελεύθερης αγοράς των πρώτων μεταχριστιανικών χρόνων έως και τις αρχές του 7ου αιώνα, αποτελούσε η παρασκευή, παράθεση και πώληση έτοιμων γευμάτων και οινοπνευματωδών αναδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό «την ανάγκη του συνέρχεσθαι» για τον μέσο βυζαντινό άνθρωπο, κάτοικο της πόλης, περιπατητή ή ταξιδιώτη. Μέχρι προσφάτως στη πλειονότητα των δομών προσφοράς των συγκεκριμένων υπηρεσιών, χαρακτηριζόταν ως προβληματική η πλήρης αναπαράσταση του εσωτερικού τους χώρου και συνακόλουθα η μελέτη της χρήσης τους, καθώς οι πληροφορίες που έχουν διασωθεί έως σήμερα καθίσταντο ελλιπείς για να ανασυνθέσουν με ακρίβεια την εσωτερική διαρρύθμιση και να αποδώσουν τα απαραίτητα τυπολογικά στοιχεία για την αναγνώρισή τους. Ωστόσο όσα αρχαιολογικά, αρχιτεκτονικά και στρωματογραφικά δεδομένα επιβιώνουν, επαληθεύοντας σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό τα στοιχεία των κειμενικών πηγών, και το αντίστροφο, αναδεικνύουν μια ποικιλία από χωρικές ενότητες, που συναντώνται είτε κατ' εξακολούθησιν είτε ως εξαιρέσεις στη πλειονότητα των προαναφερθεισών επιχειρήσεων. Μία εξ αυτών των χωρικών ενοτήτων αφορά τα σημεία ανάπαυσης, διασκέδασης και κατανάλωσης των προσφερόμενων γευμάτων και ποτών είτε ως ειδικά διαμορφωμένους χώρους είτε ως τμήμα του εξοπλισμού της επιχείρησης, όπως πτυσσόμενα σκαμνία, έδρανα και τράπεζες.

Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης αποτελεί η μελέτη της εξέλιξης των χωρικών αυτών ενοτήτων και του εξοπλισμού τους και η συμβολή τους στην αναγνώριση και ταυτοποίηση των επιχειρήσεων και της εμπορικής επιτυχίας των τελευταίων. Προς διευκόλυνση του ερευνητικού σκοπού,

επιλέχθηκε ένας περιορισμένος αριθμός αρχαιολογικών καταλοίπων, εκτεινόμενων σε ένα ευρύ γεωγραφικό πλάτος, από τα μεγάλα αστικά κέντρα της ιταλικής χερσονήσου, όπως η Πομπηία και η Όστια έως την Έφεσο και τα Γέρασα στη Συρία.

«THE TAVERN IS EQUIPPED WITH SEATING»: THE DEVELOPMENT OF DINING FURNITURE AND SEATING ALLOCATIONS IN EARLY BYZANTINE TAVERNS

An integral part of everyday life, within the free market society of the early Byzantine years up to the beginning of the 7th century, was the preparation, presentation and sale of already cooked meals and drinks, highlighting in this way the need for the average Byzantine citizen to socialize. Until recently, most of the structures offering these services were considered problematic in terms of the complete reconstruction of their interior space and, consequently, the study of their use, since the information that had survived up to the present day were insufficient to reconstruct their internal layout accurately and to provide the typological elements necessary for their identification. However, the remaining archaeological, architectural, and stratigraphic data highlight a variety of spatial units, which are found either repeatedly or as exceptions in most of the aforementioned businesses. One of these spatial units refer to the resting and entertainment areas either as specially designed spaces or as part of the establishment's equipment, such as folding stools, benches, and tables.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ • YIANNIS THEOCHARIS

ΤΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΝΑΞΟ ΜΕ ΤΗ ΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗ ΦΥΓΗ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ

(αριθ. ευρ. ΒΧΜ 312)

Το ανάγλυφο από την Νάξο με την απεικόνιση της Γέννησης του Χριστού και της Φυγής στην Αίγυπτο συνιστά ένα από τα εμβληματικά εκθέματα του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (αριθ. ευρ. ΒΧΜ 312). Σε αυτό σώζονται αποσπασματικά σε δύο επάλληλα επίπεδα τα παραπάνω επεισόδια από τον Βίο του Χριστού. Γνωστό στην αρχαιολογική έρευνα από τα τέλη του 19ου αιώνα, το ανάγλυφο της Νάξου χρονολογήθηκε στην ύστερη αρχαιότητα, και συγκεκριμένα περί το 400 μ.Χ. Ήδη ο Κ. Δαμιράλης, που εντόπισε και μελέτησε πρώτος το ανάγλυφο, είχε επισημάνει μία σειρά στοιχείων που εγγράφουν το συγκεκριμένο έργο σε έναν καλλιτεχνικό κύκλο με αναφορές σε γλυπτά της Δύσης, χρονολογημένα στους πρώιμους χριστιανικούς αιώνες. Η ερμηνεία αυτή είναι σε ισχύ έως τις τελευταίες δημοσιεύσεις που σχολιάζουν το γλυπτό. Υπό αυτό το πρίσμα, το ανάγλυφο της Νάξου θεωρείται ως μία από τις πρωιμότερες εικαστικές μαρτυρίες για τη διάδοση του χριστιανισμού στις Κυκλάδες και τον ελλαδικό χώρο. Για τον ίδιο λόγο περιλήφθηκε στην εκθεσιακή ενότητα του Μουσείου με τον τίτλο «Οι ναοί της νέας θρησκείας».

Στην ανακοίνωση θα τεθεί μία σειρά ερωτημάτων που εγείρει αυτό το πρωτοποριακό έργο και θα επιχειρηθεί η εκ νέου ανάλυση όλων των δεδομένων, εικονογραφικών και τεχνοτροπικών, ώστε να γίνει περισσότερο κατανοητή η ταυτότητα του αναγλύφου. Η ανάλυση σκοπό έχει να διερευνηθούν ζητήματα χορηγίας, θεολογίας, λειτουργικού προορισμού του αναγλύφου, καθώς και των ιστορικών συνθηκών που αφορούν το νησί της Νάξου και τον κόσμο της χριστιανικής Ανατολής.

THE RELIEF FROM NAXOS WITH THE NATIVITY AND THE FLIGHT INTO EGYPT (inv. no. BXM 312)

The relief depicting the Nativity of Christ and the Flight in Egypt is one of the emblematic exhibits of the Byzantine and Christian Museum (inv. no. BXM 312). Known to archaeological research since the end of the 19th century, the Naxos relief was dated to Late Antiquity, specifically around 400 AD. In this perspective, it was considered one of the earliest visual testimonies to the spread of Christianity in the Cyclades and Greece. In the paper, an attempt will be made to analyse all the data, iconographic and stylistic, in order to understand the identity of the relief. The analysis aims to explore issues of sponsorship, theology and history that involve both the island of Naxos and the world of the Christian East.

**ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΕΜΒΑΤΗ
ΣΤΟΝ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ
ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΤΗ ΣΧΕΣΗ
ΜΕ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ**

Η επανεμφάνιση της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στην Κρήτη κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, έπειτα από διακόσια έτη «σιωπής» της και η προτίμηση σε συγκεκριμένους τύπους ναών και θολοδομίας, αποτελεί πρόσφορο πεδίο ερωτημάτων γύρω από τις έννοιες της επιβίωσης / αναβίωσης στην αρχιτεκτονική παράδοση του νησιού. Με αφορμή τον εντοπισμό της χρήσης εμβάτη σε ένα τυχαίο δείγμα ναών της περιόδου, η ανακοίνωση θα περιστραφεί γύρω από θέματα σχεδιαστικών επιλογών από τους πρωτομάστορες της εποχής, και την πιθανή σχέση των επιλογών αυτών με την παλαιότερη, τοπική ναοδομική παράδοση της Βενετοκρατίας.

Λιτές, περικλειστές και εν γένει πολύ αυστηρές στις αναλογίες τους, οι εκκλησίες της Τουρκοκρατίας (1645/69-1898) στην Κρήτη στην ύστερη περίοδο της, πέρα από προβεβλημένα μέσα θρησκευτικής-πολιτισμικής κατασήμενσης της χριστιανικής κοινότητας του νησιού σε μια περίοδο δυναμικής διεκδίκησης της χειραφέτησής της απέναντι στην οθωμανική κυριαρχία, απηχούν προπαντός ένα πρακτικό, ορθολογιστικό πνεύμα, καθώς είναι κατ' εξαιρετική οικονομία σχεδιασμένα κτίσματα. Όπως ακριβώς στην οθωμανική αρχιτεκτονική, η χρήση εμβάτη αποσκοπούσε στον καλύτερο έλεγχο του σχεδίου από πλευράς κατασκευαστικών και λειτουργικών λύσεων, κοστολόγησης και ελέγχου του έργου κατά τη διάρκεια της κατασκευής. Ειδικότερα, στο συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο της όψιμης Τουρκοκρατίας στην Κρήτη με τους περιορισμένους οικονομικούς πόρους αλλά τις φιλόδοξες προθέσεις, θεωρώ ότι η χρήση εμβάτη αποσκοπούσε κυρίως στην εύρεση της βέλτιστης αναλογίας μεταξύ ωφέλιμης επιφάνειας του ναού σε σχέση με την κάλυψή του και συνεπώς ελέγχου του συνολικού κόστους κατασκευής. Εν γένει, η χρήση εμβάτη στη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική έχει τεκμηριωθεί, αλλά για την Κρήτη η μόνη

«ασφαλής» ομάδα διερεύνησης του ζητήματος πριν από τον 19ο αιώνα είναι τα μονόχωρα ναύδρια στην ύπαιθρο του νησιού κατά τη Βενετοκρατία, στα οποία υπάρχουν πολύ σαφείς ενδείξεις για προτίμηση συγκεκριμένων αναλογιών κάτοψης. Ενδείξεις για παρόμοιες σχεδιαστικές τακτικές προέρχονται επίσης από πύργους του 16ου-17ου αιώνα.

Ωστόσο, συστηματική χρήση εμβάτη έχει τεκμηριωθεί προς το παρόν μόνο σε τεμένη και μεγάλες κατοικίες της οθωμανικής Κρήτης του 17ου – αρχών του 18ου αιώνα, παράλληλα με τη συνεπέστατη χρήση του οθωμανικού πήχυ. Η πρακτική της χρήσης εμβάτη και οθωμανικού πήχυ σε εκκλησίες, πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι αντιμετωπίστηκε καταρχάς ως πολιτισμικώς ουδέτερη. Ειδικά, αν επιβεβαιωθεί και σε άλλες περιπτώσεις, δείχνει λιγότερο προς μία επιβίωση πρακτικών της Βενετοκρατίας, λόγω της μακράς περιόδου παύσης της ναοδομίας και περισσότερο προς μια μεταφορά προς το χριστιανικό από το οθωμανικό πολιτισμικό πλαίσιο στη λίαν ιδιότυπη, τοπική εκδοχή του τελευταίου.

Δυστυχώς οι κρητικές εκκλησίες του 19ου αιώνα δεν έχουν ακόμα μελετηθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να διαπιστωθεί τί ακριβώς σε αυτές αποτελεί υποσυνείδητη επιβίωση και τί αναβίωση από το βενετοκρητικό παρελθόν. Η διερεύνηση της αρχιτεκτονικής οχυρής κατοικίας στο νησί κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία, έχει τουλάχιστον δείξει συνειδητή διατήρηση και διάδοση ορισμένων στοιχείων παράλληλα με σαφή απόρριψη άλλων, κατά το πέρασμα από το βενετικό παρελθόν στην οθωμανική πραγματικότητα. Βρισκόμαστε άραγε μπροστά σε ένα ανάλογο φαινόμενο, με αντίστροφη όμως φορά;

QUESTIONS AROUND THE USE OF MODULAR GRID IN 19th CENTURY CRETAN CHURCHES AND ITS RELATION TO THE OLDER CHURCH ARCHITECTURE TRADITION OF THE ISLAND

After two centuries of total eclipse, the resurgence of church architecture in late Ottoman Crete and the predilection towards certain types, shape an interesting field of questions regarding the architecture of the island. The use of modular grid, detected in a series of randomly selected village churches, points to certain planning strategies on behalf of the master-masons of the period. Although certain features of these churches can be traced back to the local tradition shaped during the Venetian period, the use of modular

grid relates clearly to the Ottoman planning methods, as attested in a series of mosques and Ottoman manorial residencies on the island which date from the second half of the 17th century. In this context, the adoption of the modular grid in the 19th century, churches, most possibly served as a culturally neutral means for opting the best ratio of surface to vaulting system and for controlling the building cost, which fell on the tight finances of the local communities.

**ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ ΣΕ ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΜΕΣΑ ΜΑΝΗΣ:
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΚΙΔΟΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ (GRAFFITI)
ΣΤΗΝ ΑΝΑΨΗΛΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ
ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ**

Στοιχεία για τους κατοίκους και τη ζωή στις κοινότητες της Μέσα Μάνης κατά τη βυζαντινή περίοδο αντλούμε κατά κύριο λόγο από γραπτές ενδείξεις στους ναούς της περιοχής. Τα τελευταία χρόνια έχουν συγκεντρωθεί και κωδικοποιηθεί από τον ομιλούντα πλήρη επιγραφικά δεδομένα από πενήντα περίπου μνημεία. Πολλά από τα δεδομένα αυτά είναι ακιδογραφήματα (*graffiti*) στα οποία μέχρι σήμερα μάλλον μικρή σημασία έχει αποδοθεί. Μερικά χρονολογούνται στην ύστερη βυζαντινή εποχή· τα περισσότερα ανήκουν στην πρώιμη μεταβυζαντινή, καθώς και την πρώτη οθωμανική περίοδο. Μολονότι στο μέγιστο των περιπτώσεων πρόκειται για κείμενα δυσκατάληπτα, γραμμένα κατά το πλείστον πρόχειρα από ανθρώπους απλούς με στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις, το εύρος και η σημαντικότητα των πληροφοριών που περιέχουν ενίοτε εκπλήσσει. Πληροφορίες ιστορικού ενδιαφέροντος, ακραία φυσικά φαινόμενα ή φυσικές καταστροφές, ληξιαρχικού τύπου αναγραφές, προσευχές, δεήσεις ή παρακλήσεις, ονόματα χωριών, τοποθεσιών και ανθρώπων, απλά καθημερινά συμβαίνοντα, αλλά και ανθρώπινες σκέψεις και προβληματισμοί, είναι θέματα των ακιδογραφημάτων, από τα οποία συμπεράσματα για τη δημογραφία, τις δραστηριότητες της καθημερινής ζωής, αλλά και το εγγράμματο των κατοίκων μπορούν έμμεσα να συναχθούν.

Η παρουσίαση θα περιοριστεί σε τρία μνημεία:

Στον Άγιο Παντελεήμονα, εκκλησία στο ορεινό χωριό των Άνω Μπουλαριών, σε χαράγματα πάνω και γύρω από το πορταίτο του προστάτη των κτηνοτρόφων αγίου Μάμα διαβάζονται προσευχή-παρότρυνση, απολυτίκια, καθίσματα, κοινές προσωπικές δεήσεις/παρακλήσεις και καταγραφή μιας φυσικής καταστροφής, όλα γραμμένα κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας στη Μάνη (αξιοποιείται αναγραμμένη χρονολογία). Παράπλευρα

συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν για τη χρονολόγηση των επεμβάσεων στην αγιογράφηση του ναού και να διατυπωθούν υποθέσεις για το κλίμα που επικρατούσε στην περιοχή κατά τη δωδεκαετία των Φράγκων.

Στο ερημητήριο της Αγίας Ελεούσας στον βράχο του Κάβο Γκρόσσο, στα πολυάριθμα *graffiti* που είναι χαραγμένα σε πορτραίτο του αγίου Δημητρίου (τα περισσότερα σύγχρονα) ξετυλίγεται διαχρονικά μια μακρόχρονη ερημητική/μοναχική παράδοση. Ανάμεσα στα παλαιότερα ξεχωρίζει ένα με λατινικούς χαρακτήρες σε γοτθική γραφή, που αναφέρεται σε δύο πρόσωπα τα οποία και κατονομάζονται, το πρώτο εκ των οποίων ήταν πιθανόν αναχωρητής και ταυτόχρονα ζωγράφος της μικρής εκκλησίας του ερημητηρίου. Το ακιδογράφημα χαράχθηκε λίγους μήνες μετά τη συνθήκη του Ιανουαρίου 1479 μεταξύ Οθωμανών και Βενετών και μαρτυρά έμμεσα το ενδιαφέρον των τελευταίων για το έξοχο παρατηρητήριο που αποτελούσε η τοποθεσία.

Στις παραστάσεις των αγίων Θεοδώρων Τήρωνα και Στρατηλάτη στο μοναστήρι της Παναγίας της Φανερωμένης στον Δρύαλο, σε ομάδα *graffiti* από το ίδιο χέρι χαραγμένων, τα οποία χρονολογούνται λίγο μετά το τέλος του 16ου αιώνα, διαβάζουμε για επισυμβάντα λιμό και τις συνέπειές του, για γνωστή από ιστορικές πηγές επιδρομή των Οθωμανών, καθώς και για προετοιμασίες που έγιναν μερικά χρόνια νωρίτερα κατά τη διάρκεια εορτασμού της εκκλησίας. Σε άλλες θέσεις σημειώνονται: νεκρολογία για κάποιον Λέοντα Χαμάρετο (έτος 1378), καθώς και σκίτσα και απλές φράσεις χαραγμένες από το χέρι μοναχού που αποτυπώνει την καθημερινότητά του.

Σύντομη μνεία θα γίνει, τέλος, ενός σπάνιου ακιδογραφήματος σε δόκιμο λόγο αναφορικά με την θλιβερή κοινωνικοπολιτική κατάσταση που κατά τον συντάκτη του κειμένου επικρατούσε στη Μάνη στο τέλος του 15ου – αρχές του 16ου αιώνα.

GRAFFITI IN CHURCHES OF INNER MANI: THEIR CONTRIBUTION IN APPREHENDING MOMENTS OF THE COMMUNITY LIFE OF THE LATE BYZANTINE AND THE EARLY POST-BYZANTINE PERIODS

The graffiti observed in the churches of Inner Mani constitute an important epigraphic source for the study of life in the local rural communities. The communication deals with dated graffiti in the churches of Saint Panteleimon, Boularioi (supplications, *troparia* and adverse natural phenomena),

Saint Eleousa, Cape Grosso (*hic fuit*, Venetian presence) and the monastery of Phaneromeni (obituary, historical events and adverse natural phenomena). A scholarly graffito, dated to the middle of the 16th century that pertains to the sociopolitical conditions in Mani is also commented.

**ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΑΤΗ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ.
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ**

Στο υπέρθυρο του ναού του Αγίου Νικολάου Υπάτης στην Φθιώτιδα σώζεται εντοιχισμένη βυζαντινή επιγραφή, στην οποία αναφέρεται ως κτήτωρ ο πρόεδρος Δημήτριος Κατακαλών. Η επιγραφή δημοσιεύτηκε από τους Άννα Αβραμέα και Denis Feissel (*Travaux et mémoires* 10, Παρίσι 1987, σ. 370, αριθ. 14), χρονολογήθηκε στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα και ο αναγραφόμενος Δημήτριος Κατακαλών συσχετίστηκε με τον γνωστό από πολλά δημοσιευμένα μολυβδόβουλλα, ανθύπατο, πατρίκιο και κατεπάνω Παραδουνάβου. Παλαιότερα, ο Παύλος Λαζαρίδης [*ΑΔ* 16 (1960) Β' Χρονικά, Αθήνα 1962, 166] είχε χρονολογήσει την επιγραφή στον 9ο αιώνα, χωρίς περαιτέρω σχόλια.

Ο ναός του Αγίου Νικολάου έχει μακράιωνη ιστορία, καθώς βρίσκεται σε θέση όπου εντοπίζεται διαχρονική λατρεία από την αρχαιότητα και αποτελεί την παλαιά Μητρόπολη της Υπάτης Φθιώτιδας. Το 1806 ο ναός ανακατασκευάστηκε και διατηρήθηκε μέχρι το 1944, οπότε πυρπολήθηκε από τους Γερμανούς. Το μνημείο άρχισε να επισκευάζεται το 1945 και οι εργασίες ολοκληρώθηκαν κατά τα έτη 1949-1950. Μετά το 1980, η τότε 7η Εφορεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας (σήμερα Εφορεία Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας) πραγματοποίησε εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης στο μνημείο, που έλαβε τη σημερινή του μορφή

Στην ανακοίνωση θα επανεξεταστεί η χρονολόγηση της επιγραφής με βάση το διαθέσιμο συγκριτικό υλικό και θα διερευνηθούν οι τυχόν σχέσεις του προέδρου Δημητρίου Κατακαλών με την Υπάτη (Νέαι Πάτραι), σημαντική πόλη του θέματος Ελλάδος με μνημεία και κατάλοιπα παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής εποχής, όπως λ.χ. εκείνα που έχουν ανασκαφεί τόσο στον Άγιο Νικόλαο, όσο και στην Αγία Σοφία.

Τέλος, θα εξεταστεί η επιβίωση του τοπωνυμίου «Κατακαλού», λίγο νοτιότερα στην ευρύτερη περιοχή του Αλιβερίου Ευβοίας, όπου σώζεται ο

βυζαντινός ναός του Αγίου Δημητρίου (11ος αιώνας), γνωστός και ως Κόκκινη Εκκλησιά.

BYZANTINE INSCRIPTION FROM HYPATE (PHTHIOTIS). CONTRIBUTION TO BYZANTINE PROSOPOGRAPHY

The paper deals with the re-examination of a Byzantine built-in inscription on the lintel of the church of Saint Nicholas at Hypate (Phthiotis). The inscription is published by A. Avramea and D. Feissel (*Travaux et mémoires* 10, Paris 1987, p. 370, no. 14) and is dated to the second half of the 11th century. Demetrios Katakalon, the person mentioned in the inscription, is identified with the very well-known from the historical sources Katepano of the Paradounavon. On the other hand, Paul Lazarides dates the inscription to the 9th century [*ArchD* 16 (1960), B Chronika, Athens 1962, 166].

The date of the inscription and the identification of the person are reconsidered by new evidence. Furthermore, the paper examines probable relations of Demetrios Katakalon with the place name «Katakalous» existing in Euboea, near Aliveri, where there is the Byzantine church Kokkine Ekklesia, dedicated to Saint Demetrios.

**ΣΠΗΛΑΙΟ ΑΝΔΡΙΤΣΑΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ:
ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ
ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΑ**

Η εξερεύνηση του σπηλαιοβαράθρου Ανδρίτσας στη νοτιοδυτική Αργολίδα από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας έφερε στο φως ένα ιδιαίτερης σημασίας κλειστό αρχαιολογικό σύνολο πρωτοβυζαντινών χρόνων που αποτυπώνει με δραματικό τρόπο τις συνθήκες ανασφάλειας της εποχής. Διεσπαρμένο σε τέσσερις χώρους υψομετρικά διαφοροποιημένους, αποτελούνταν από συστάδες ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων συναφών με ακέραια αγγεία και λυχνάρια, νομίσματα και ποικίλα μέταλλινα αντικείμενα, προσωπικά και μη. Ο χώρος σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, φαίνεται ότι επιλέχθηκε ως προσωρινός τόπος καταφυγής μιας ομάδας ατόμων προερχόμενων από γειτονικό στο σπήλαιο οικισμό, σε συνθήκες άμεσου κινδύνου, τα οποία λόγω αδιευκρίνιστου βίαιου γεγονότος βρήκαν τον θάνατο μέσα σ' αυτό. Το εύρημα χρονολογείται στα τέλη του 6ου – πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα εξεταστεί το σύνολο των μετάλλινων αντικειμένων που συνόδευαν την ομάδα αυτή στην τελευταία της κατοικία και θα γίνει προσπάθεια ανίχνευσης του κοινωνικού της στίγματος. Πρόκειται για αντικείμενα από κράματα χαλκού ή σιδήρου που βρέθηκαν αναμειγμένα με ανθρώπινα οστά μέσα στις λεπτές χαλαρές επιχώσεις που τα περιέβαλλαν, και μπορούν να διακριθούν σε αντικείμενα προσωπικού χαρακτήρα, αντικείμενα που πιθανότατα σχετίζονται με εκκλησιαστική χρήση, αντικείμενα με χρηστικό προορισμό, καθώς και ένα όπλο.

Στα προσωπικά αντικείμενα εντάσσονται κυρίως κοσμήματα και φυλακτήρια, χάλκινα ή σιδερένια. Στα κοσμήματα αναφέρονται οι πόρπες, εξάρτημα ένδυσης ανδρών και γυναικών δύο κυρίως τύπων: είτε με μονοκόμμη πλάκα με διάτρητη διακόσμηση (όπως ο χαρακτηριστικός τύπος *Sucidava*) είτε απλές τύπου αγκράφας, κυκλικές, ελλειπτικές ή τετράγωνες. Επίσης περιλαμβάνονται κάποια ενώτια σχήματος κρίκου με κρεμαστό

στέλεχος, ελάχιστα βραχιόλια και δαχτυλίδια. Στα φυλακτήρια εντάσσονται δυο επιστήθιοι σταυροί, δύο κουδουνάκια και κάποια δακτυλιόσχημα επίπεδα αντικείμενα άγνωστης χρήσης. Συνήθης διακόσμηση στα προαναφερθέντα αντικείμενα είναι οι εμπίεστοι κυκλίσκοι.

Στα αντικείμενα εκκλησιαστικής χρήσης εντάσσονται ένας ενεπίγραφος σταυρός λιτανείας λατινικού τύπου και τρεις χάλκινες σφυρήλατες οinoχόες γνωστών τύπων της εποχής, που εντοπίστηκαν σε απομονωμένο χώρο στο βάθος του σπηλαίου. Συζητείται η παράλληλη παρουσία τους και σημασία τους για την ομάδα που τους μετέφερε στο σπήλαιο, ενώ περαιτέρω διερευνάται ο συμβολισμός του σταυρού που φέρει και στις δύο πλευρές του εγχάρακτη προτομή του Χριστού και την Κυριακή Προσευχή.

Στα καθαρά χρηστικού χαρακτήρα αντικείμενα που είναι κατασκευασμένα από σίδηρο, περιλαμβάνονται αρκετά μαχαίρια, βελόνες και σουβλιά, ένα κουδούνι ζώου, ένα μικρό κλειδί, και πολλά μικρά κοντά καρφιά. Τέλος μοναδικό πραγματικό όπλο μέσα στο σπήλαιο ήταν μια σιδερένια αιχμή δόρατος που βρέθηκε κοντά στη βαραθρώδη είσοδο. Διερευνάται η παρουσία της στον χώρο όπως και η πιθανή προέλευσή της.

Η παρουσία των αντικειμένων αυτών στο σπήλαιο σε συνδυασμό με τη λοιπή εικόνα του ευρήματος θέτει ζητήματα για την προέλευσή τους και τους πιθανούς τόπους παραγωγής τους, ενώ συγχρόνως παρέχει στοιχεία για το οικονομικό και ταξικό αποτύπωμα της κοινότητας, τη σχέση της με τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο του σπηλαίου και τις πιθανές διασυνδέσεις της. Παράλληλα, υπαινίσσεται τις συνθήκες υπό τις οποίες κατέφυγε στο χώρο και τη φύση του γεγονότος που διαδραματίστηκε στο εσωτερικό του.

ANDRITSA CAVE IN THE ARGOLID: METAL OBJECTS AND EXCAVATION CONTEXT

The paper deals with the metal objects from an archaeological assemblage discovered in the cave of Andritsa. The four categories of metal finds include personal items (jewels and amulets), a few church objects including a bronze processional cross and three trefoil oinochoae, a variety of utility equipment made of iron. The presence of these items is discussed in relationship to the overall archaeological evidence and an attempt is made to locate their provenance as well as to assess the social and economic identity of the community that used the cave. A chronology between the end of the 6th and the first decades of the 7th century is proposed.

ΑΚΟΛΟΥΘΩΝΤΑΣ ΕΝΑΝ ΑΝΩΝΥΜΟ ΖΩΓΡΑΦΟ ΑΠΟ ΤΟ ČUČER ΩΣ ΤΟ ΚΥČΕΝΙŠΤΕ ΚΑΙ ΤΟ ΜΑΤΕЈЇČΕ

Ο θάνατος του σέρβου κράλη Μιλούτιν (1321) σηματοδοτεί το τέλος μίας ιδιαίτερα παραγωγικής εποχής για την παλαιολόγια τέχνη στην περιοχή των Βαλκανίων. Οι ζωγράφοι της αυλής του, γνωστοί στην έρευνα ως το εργαστήριο των λεγόμενων Αστραπάδων, με επικεφαλής τον Μιχαήλ του Ευτυχίου, σύμφωνα με τα σημερινά γνωστά στοιχεία, μετά τον θάνατο του μεγάλου κτήτορα εκτελούν ένα μόνο έργο, και έπειτα τα ίχνη τους χάνονται. Ο ζωγραφικός διάκοσμος του καθολικού της Μονής του Αγίου Νικήτα κοντά στο χωριό Čučer (περί το 1324), η τελευταία τους γνωστή παραγγελία, εκτελείται για λογαριασμό της αδελφότητας της αγιορείτικης μονής Χιλανδαρίου, την οποία ο ίδιος ο κράλης επίσης ενίσχυσε με πολλαπλές, πλουσιοπάροχες επιχορηγήσεις.

Κρίνοντας από τα επιγραφικά, αλλά και τα ζωγραφικά δεδομένα, ο Μιχαήλ του Ευτυχίου εργάζεται στον Άγιο Νικήτα μαζί με τον κύριο ανώνυμο συνεργάτη του από το Staro Nagoričino και την Gračanica, έχοντας μαζί τους για πρώτη φορά έναν ακόμα, επίσης ανώνυμο, έλληνα ζωγράφο καθώς και τέσσερις γραφείς κυριλικών επιγραφών. Η παρουσία αυτού του έλληνα καλλιτέχνη μαρτυρείται βεβαιωμένα από τον γραφικό του χαρακτήρα στις συνοδευτικές επιγραφές των συλλειτουργούντων ιεραρχών εντός του ιερού βήματος καθώς και στα ειλητάρια των ολόσωμων αγίων στο νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού.

Η επαγγελματική σταδιοδρομία αυτού του ανώνυμου ζωγράφου συνεχίζεται και μετά τους λεγόμενους Αστραπάδες. Το ίδιο γραφικό ιδίωμα μαρτυρείται και σε ένα τμήμα ζωγραφικού διακόσμου του λίγο νεότερου ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος (Sveti Spas, περί το 1330) στο χωριό Kyčevište. Η ταύτιση ενισχύεται με τα εικονογραφικά, αλλά και τα τεχνοτροπικά στοιχεία της ζωγραφικής, τα οποία έχουν ήδη επισημανθεί από τον I. M. Djordjević, κύριο μελετητή του μνημείου, αλλά και παλαιότερα. Πρόκειται για τον ζωγράφο ο οποίος φιλοτεχνεί την παράσταση της Παναγίας Ελεούσας και διακοσμεί την νότια και τουλάχιστον ένα τμήμα

της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού, όπου η γραφή του διακρίνεται στα ειλητάρια των ολόσωμων αγίων στις κάτω ζώνης.

Σχεδόν δύο δεκαετίες αργότερα ο ίδιος ζωγράφος δηλώνει την παρουσία του και στο καθολικό της μονής Matejče κοντά στο Κουμάνοβο, περί τα τριάντα χιλιόμετρα δυτικότερα. Στο έργο αυτό συνεργάζεται με διαφορετικούς καλλιτέχνες, άγνωστους τόσο από το ζωγραφικό σύνολο του Čučer αλλά και του Kučevište. Μονοπωλεί τις παραστάσεις εντός του ιερού βήματος, χωρίς ωστόσο να απουσιάζει και από τις παραστάσεις του κυρίως ναού. Πρόκειται για περίπτωση ζωγράφου, ο οποίος, παρόλο που δεν φοίτησε στους κόλπους των λεγόμενων Αστραπάδων και δεν μπορεί να θεωρηθεί άμεσα ως μαθητής τους, συνέχισε να διαιωνίζει, στο μέτρο του δυνατού, τα κύρια στοιχεία της ζωγραφικής τους παράδοσης.

FOLLOWING AN ANONYMOUS PAINTER FROM ČUČER TO KUČEVIŠTE AND TO MATEJČE

The painters of the court of the Serbian King Milutin, known as members of the workshop of the so-called Astrapades, headed by Michael, Euty chius' son according to the research, after the death of the great donor, they only decorated the church of Saint Nikita near the village of Čučer and then, their traces disappeared. This presentation follows the course of one of their anonymous collaborators, who, as member of another artistic workshop, took part in the decoration of the church of the Transfiguration of the Saviour in Kučevište, as well as of the catholicon of the Matejče monastery.

**ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΟΝΤΑΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΕΣ
ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΟΝ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΤΡΟΥΛΟ
ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**

Στον μικρό κομψό ναό της Αγίας Αικατερίνης στη Θεσσαλονίκη, παλαιολόγιο κτίσμα του τέλους του 13ου – αρχών του 14ου αιώνα, τον κεντρικό χώρο καλύπτει επτάπλευρος υψηλός τρούλος στηριζόμενος σε τέσσερις καμάρες. Στο εσωτερικό του ναού σώζονται πολύ αποσπασματικά τοιχογραφίες της αρχικής του εικονογράφησης, που ήρθαν πρώτη φορά στο φως κάτω από τα κονιάματα της οθωμανοκρατίας, κατά τις εκτεταμένες εργασίες συντήρησης και αναστήλωσης που πραγματοποιήθηκαν στα έτη 1946-1951 από τον Στυλιανό Πελεκανίδη.

Διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση, μετά τις επεμβάσεις συντήρησης των τελευταίων δεκαετιών, οι συλλειτουργούντες ιεράρχες στην αψίδα του ιερού και ψηλότερα στην ίδια θέση η Θεία Ευχαριστία σε δύο μέρη, με την ιδιοτυπία της παρουσίας των δώδεκα μαθητών και στη Μετάληψη και τη Μετάδοση, ενώ στον κυρίως ναό ιστορούνται επεισόδια από την επίγεια παρουσία του Χριστού και στον νάρθηκα ορισμένοι άγιοι, κυρίως ασκητές και στυλίτες.

Στον κεντρικό τρούλο δεν είχαν πραγματοποιηθεί επεμβάσεις συντήρησης από το 1951 με αποτέλεσμα να μην είναι πλέον ορατοί οι μνημειώδεις άγγελοι και οι προφήτες, που σώζονται σε δύο ζώνες γύρω από τον κατεστραμμένο σήμερα Παντοκράτορα. Το σύνολο αυτό, λαμπρό δείγμα της παλαιολόγιας τέχνης των αρχών του 14ου αιώνα, ανέδειξε το 2023, το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης που εκτελείται απολογιστικά και με αυτεπιστασία χρηματοδοτούμενο από το Ταμείο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας.

Κάτω από πυκνό στρώμα αιθάλης και ρύπων, μεγάλο τμήμα της ανατολικής πλευράς του τρούλου στη ζώνη των αγγέλων, παρουσίαζε εκτεταμένες αποκολλησεις της ζωγραφικής επιφάνειας και στρώμα επικαθήσεων αλάτων, λόγω μακροχρόνιας έκθεσης σε περιβάλλον αυξημένης υγρασίας. Η ζωγραφική επιφάνεια του τρούλου και στη ζώνη των αγγέλων και σε

εκείνη των προφητών, διασπάται, επιπλέον, συστηματικά, από κυκλικές οπές σε σειρά που κατέστρεψαν τις υποκείμενες τοιχογραφίες για να επιτευχθεί η καλύτερη πρόσφυση των κονιαμάτων, κατά την μετατροπή του ναού σε ισλαμικό τέμενος. Οι πρόσφατες εργασίες συντήρησης αντιμετώπισαν τις φθορές του διακόσμου που προέκυψαν από φυσικές και ανθρωπογενείς αιτίες, και επικαιροποίησε τις επεμβάσεις της τελευταίας συντήρησης του '51, αναδεικνύοντας αισθητικά το τελικό αποτέλεσμα.

REVEALING PALAEOLOGAN FRESCOS ON THE CENTRAL DOME OF THE CHURCH OF HAGIA AIKATERINI, THESSALONIKI

In the small elegant church of Hagia Aikaterini in Thessaloniki, a late 13th – early 14th century Palaeologan building, the central space is covered by a seven-sided high dome. Inside the church, very fragmentary frescoes of its original decoration are preserved, which first revealed from the mortars of the Ottoman rule, during the years 1946-1951. The central dome had not been conserved since then, with the result that the monumental angels and prophets, preserved in two zones around the now destroyed Pantokrator, are no longer visible. This ensemble, a brilliant example of Paleologan art from the beginning of the 14th century, was highlighted in 2023, through the restoration work of the Ephorate of Antiquities of the City of Thessaloniki.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΟΥΤΡΟΠΟΥΛΟΣ • GRIGORIOS KOUTROPOULOS
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΝΤΕΛΟΣ • NIKOLAOS MANTELOS
ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΒΑΡΝΑΒΑΣ • MICHAIL PAPANAVANAS

ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟΥ

Το μεσαιωνικό φρούριο του Περιθωρίου βρίσκεται στη βόρεια κλιτύ του Όρους Βαράσοβα, σε μικρή απόσταση από το χωριό Περιθώριο του νομού Αιτωλοακαρνανίας. Είναι χτισμένο σε βραχώδες έδαφος που περιβάλλεται από απότομες χαράδρες στην νότια και νοτιοδυτική του πλευρά.

Το φρούριο έχει σχήμα ακανόνιστου πολυγώνου, με μέγιστες διαστάσεις περίπου 50×58 μ. και έκταση περίπου 2 στρέμματα. Αποτελείται από έναν μόνο αμυντικό περίβολο, ο οποίος περικλείεται στα βορειοανατολικά από ισχυρό τείχος, το ύψος του οποίου κυμαίνεται από 4 έως 5 μ. μέχρι τις σωζόμενες επάλξεις του. Το βορειοανατολικό τείχος έχει συνολικό μήκος 65 μ. περίπου και προστατεύει τις πλέον ευπρόσβλητες πλευρές του οχυρού. Στις υπόλοιπες πλευρές τη φυσική οχύρωση συμπλήρωναν κατά τόπους ασθενέστερα τείχη, ορισμένα από τα οποία διατηρούνται μέχρι τις μέρες μας.

Το βορειοανατολικό τείχος ήταν ενισχυμένο με έναν μόνο ορθογωνικό πύργο στο βόρειο άκρο του, τμήμα του οποίου έχει σήμερα καταρρεύσει. Στις γωνίες του βορειοανατολικού τείχους παρατηρούνται έντονες θλάσεις, οι οποίες αν και υπαγορεύονται από την τοπογραφία του εδάφους, δίνουν την αίσθηση τριγωνικών πύργων. Στο εσωτερικό του τείχους διαμορφώνεται πολύ στενός περίδρομος, ο οποίος διαπλατύνεται σε ορισμένες από τις γωνίες του τείχους.

Ο οχυρωματικός περίβολος του φρουρίου ορίζει δύο άνισες σε έκταση περιοχές. Ένα βατό πλάτωμα στα βορειοανατολικά, που διαμορφώνεται με πιο ήπια κλίση και μια δύσβατη στα νοτιοδυτικά με απότομες εξάρσεις του φυσικού βράχου. Στη πρώτη διακρίνονται ακόμη λείψανα κτισμάτων. Συγκεκριμένα, σε άμεση σχέση με το βορειοανατολικό τείχος, κοντά στην ανατολική του γωνία, διατηρούνται τα λείψανα ενός μικρού κτίσματος ορθογωνικής κάτοψης, διαστάσεων 3,50×4,00 μ. περίπου. Η κάλυψη του χώρου γινόταν με ημικυλινδρικό θόλο, ο οποίος έχει καταρρεύσει και σώζεται

μόνο η γένεσή του, στην απόληξη του ανατολικού τοίχου. Στο εσωτερικό του κτηρίου οι επιφάνειες των τοίχων είναι επιχρισμένες με ισχυρά υδραυλικά ασβεστοκονιάματα, καταδεικνύοντας ότι πρόκειται για δεξαμενή νερού, η ύπαρξη της οποίας μαρτυρείται και από βενετικές πηγές των τελών του 15ου αιώνα. Εξαιτίας της κατά τόπους έντονης βλάστησης δεν διακρίνονται με ασφάλεια τα λείψανα άλλων κτισμάτων.

Το φρούριο του Περιθωρίου παραμένει εν πολλοίς άγνωστο στη βιβλιογραφία. Η ιστορία και η αρχιτεκτονική του δεν έχουν ερευνηθεί έως σήμερα, ενώ οι σχετικές αναφορές στη βιβλιογραφία είναι ελάχιστες. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες πηγές, το φρούριο του Περιθωρίου ανάγεται στη βυζαντινή περίοδο. Κατά τη διάρκεια του 15ου αιώνα, αποτέλεσε ένα από τα τρία μεθοριακά οχυρά, που όριζαν την επικράτεια της Γαληνοτάτης και ήλεγχαν τους τρεις χειρσαίους δρόμους μέσω των οποίων μπορούσε κανείς να προσεγγίσει το βενετικό φρούριο της Ναυπάκτου (Lepanto).

Η μελέτη της ιστορίας και η τεκμηρίωση της αρχιτεκτονικής του φρουρίου του Περιθωρίου έχει στόχο να συμβάλει στην έρευνα των μεθοριακών φρουρίων του ύστερου μεσαίωνα, τα οποία δεν έχουν δεχθεί τη δέουσα προσοχή. Ως εκ τούτου, η παρούσα έρευνα φιλοδοξεί να φωτίσει τον δυναμικό ρόλο του φρουρίου, ως μέρος ενός ευρύτερου δικτύου μεθοριακών οχυρώσεων και τις διαδρομές της ιστορίας του μέσω των διαδοχικών κυριαρχιών του, κατά την ταραγμένη περίοδο των ύστερων βυζαντινών χρόνων.

THE FORTRESS OF PERITHORIO

The mediaeval fortress of Perithorio is located on the northern slope of Mount Varasova, in a small distance from the village Perithorio, at the region of Aitolokarnania, west Greece. The plan of the fortress has the shape of an irregular polygon and consists of a single defensive enclosure, which is protected from the northeast by a strong and high wall. The fortress of Perithorio remains largely unknown in the literature. According to the available sources, the fortress of Perithorio dates back to the Byzantine period. During the 15th century, it was one of the three frontier forts that defined the territory of *La Serenissima* and controlled the three land routes through which the Venetian fortress of Nafpaktos (Lepanto) was approached.

Η ΝΑΟΔΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 11ο ΚΑΙ ΤΟΝ 12ο ΑΙΩΝΑ

Για τα εκκλησιαστικά μνημεία της Ηπείρου που η ως τώρα έρευνα έχει τοποθετήσει στον 11ο και τον 12ο αιώνα, απουσιάζουν όχι μόνο συνθετικές μελέτες αλλά και ειδικές μονογραφίες. Τα μνημεία είναι ολιγάριθμα και όχι ασφαλώς χρονολογημένα. Από την εξέτασή τους μπορεί, έστω και με επιφύλαξη εξ αιτίας του μικρού διαθέσιμου δείγματος, να υποστηριχθεί ότι στο μεγαλύτερο μέρος της η ναοδομία του 11ου και του 12ου αιώνα στην Ήπειρο εντάσσεται σε μία ευρύτερη χωρική ενότητα στην οποία περιλαμβάνεται η νότια, η κεντρική και η δυτική Ελλάδα. Για τη ναοδομία της βορειοανατολικής Ηπείρου υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι αυτή σχετιζόταν με εκείνη της όμορης Μακεδονίας.

Οι εκκλησίες της Ηπείρου του 11ου και του 12ου αιώνα ανήκουν σε διάφορους τύπους της βυζαντινής ναοδομίας. Πρόκειται για δύο τρίκλιτες βασιλικές, τρεις ή τέσσερις μονόχωρους δρομικούς ξυλόστεγους ναούς, δύο ναούς του τύπου του ελεύθερου σταυρού, έναν μονόχωρο τρίκογχο και τρεις σταυροειδείς εγγεγραμμένους: έναν ελλαδικό μεταβατικό, έναν απλό τετρακίονιο και έναν ιδιότυπο σταυροειδή με απομονωμένα με τοίχους τα γωνιακά διαμερίσματά του. Όλοι οι παραπάνω ναοδομικοί τύποι, εκτός από τον τελευταίο, είναι κοινοί στη μεσοβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική.

Από την άποψη της κατασκευής και της μορφολογίας οι περισσότεροι ναοί είναι κτίσματα μάλλον ταπεινά. Καθώς αυτοί ακολουθούν γενικά την παλαιότερη οικοδομική παράδοση του τόπου, έχουν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο ποσοστό τα χαρακτηριστικά της κυρίαρχης κατά την προηγούμενη περίοδο «Προελλαδικής Σχολής». Υπάρχουν, ωστόσο, μεταξύ τους και κτήρια υψηλών προθέσεων, όπως λ.χ. η βασιλική της Γλυκής και το καθολικό της μονής Κοζύλης, στα οποία εντοπίζονται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό στοιχεία που προέρχονται από τη λεγόμενη «Ελλαδική Σχολή». Τέτοια στοιχεία είναι οι τρίπλευρες σε κάτοψη κόγχες του ιερού, τα τριγωνικά αετώματα, οι επίπεδες και αδιάρθρωτες όψεις, οι οποίες, όμως,

ποικίλλονται από σχετικά μεγάλα και πλούσια διαμορφωμένα ανοίγματα και κάποτε και περιορισμένης έκτασης πλίνθινο διάκοσμο (όπως λ.χ. στην περίπτωση του κύριου ναού του καθολικού της μονής Κοζύλης, και του ναού της Παναγίας στη Φιλιπιάδα) και οι τοιχοποιίες με τις εξωτερικές τους παρειές διαμορφωμένες κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, άλλοτε ατελές (όπως λ.χ. στον ναό της Αγίας Φωτεινής στη θέση Βαλσαμάρι Φωτικής) και άλλοτε πιο κανονικό (όπως λ.χ. στα ανώτερα τμήματα των τοίχων του νάρθηκα του καθολικού της μονής Κοζύλης). Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι τη μορφή των τοιχοποιιών καθόριζε, όπως είναι φυσικό, το διαθέσιμο υλικό. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι τοιχοποιίες κτίζονταν από τοπικούς πλακοειδείς ασβεστόλιθους ή φλύσχεις. Πολύ σπάνια στην οικοδόμηση χρησιμοποιούνταν λαξευτοί πωρόλιθοι (όπως λ.χ. στον νάρθηκα του καθολικού της μονής Κοζύλης). Σε ορισμένες, τέλος, περιπτώσεις (όπως λ.χ. στα κατώτερα τμήματα των τοίχων της βασιλικής της Γλυκής και του νάρθηκα του καθολικού της μονής Κοζύλης) στην κατασκευή αξιοποιήθηκε αρχαίο υλικό, το οποίο έδωσε στις τοιχοποιίες μια σπάνια στη βυζαντινή αρχιτεκτονική της Ηπείρου εικόνα στιβαρής αλλά και υψηλών προθέσεων κατασκευής. Εκτός από τα στοιχεία της παλαιότερης τοπικής οικοδομικής παράδοσης και εκείνα της «Ελλαδικής Σχολής» σε ορισμένα ηπειρώτικα μεσοβυζαντινά μνημεία εντοπίζονται στοιχεία τα οποία φαίνεται ότι προέρχονται από την αρχιτεκτονική της Μακεδονίας. Τέτοια είναι η πολυγωνική κόγχη του ιερού και η εφαρμογή της τεχνικής της αποκεκρυμμένης πλίνθου στις τοιχοποιίες του αρχικού ναού του καθολικού της μονής Μολυβδοσκεπάστου και, ίσως, το ατελές *opus mixtum* στο καθολικό της μονής Πλακωτής.

CHURCH ARCHITECTURE IN EPIRUS DURING THE 11th AND 12th CENTURIES

For the ecclesiastical monuments of Epirus, dated by the research up to now in the 11th and 12th centuries, not only synthesis studies but also special monographs are absent. The monuments are few and not securely dated. The church architecture of the 11th and 12th centuries in Epirus is part of that of a broader geographical area that includes southern, central, and western Greece. The ecclesiastical architecture of northeastern Epirus seems to be related to that of neighbouring Macedonia. In terms of construction and

morphology, most churches are rather modest buildings with characteristics of the so-called «Pre-Helladic School». However, among them, there are also buildings of high intentions with characteristics originating from the so-called «Helladic School».

**ΤΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ ΙΕΡΕΜΙΟΥ
ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥΣ ΣΕ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ
ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΜΕ ΤΟΝ ΛΙΘΟΒΟΛΙΣΜΟ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ**

Στο κανονικό βιβλίο του *Ιερεμία* δεν γίνεται λόγος για τον τόπο και τον τρόπο θανάτου του προφήτη. Το κείμενο αναφέρει μόνο ότι μετά την κατάληψη της Ιερουσαλήμ από τους Βαβυλωνίους το 586 π.Χ., ο προφήτης μεταφέρθηκε μαζί με άλλους αιχμαλώτους Ιουδαίους στην πόλη Τάφναι της Αιγύπτου. Παρά τις διάφορες εκδοχές που αναφέρονται σε απόκρυφα και ιστορικά κείμενα όσον αφορά στον τόπο εξορίας και θανάτου του Ιερεμία, η επίσημη ιουδαϊκή και συνεκδοχικά χριστιανική εκδοχή θέλει τον προφήτη να παραμένει στην πόλη αυτή, όπου και λιθοβολήθηκε από τους συμπατριώτες του. Στη δημιουργία και επικράτηση της πίστης αυτής επέδρασε κυρίως ένα ιουδαϊκό απόκρυφο (μετά το 70 μ.Χ.), το οποίο τελειώνει με μία μεταγενέστερη χριστιανική προσθήκη (περί. τα μέσα του 2ου αιώνα), και είναι γνωστό ως *Τὰ Παραλειπόμενα Ίερεμίου τοῦ Προφήτου* ή *Δ΄ Βιβλίον τοῦ Βαροῦχ*. Στο χριστιανικό απόσπασμα του κειμένου αναφέρεται ότι αρχικά ο Θεός δημιούργησε ένα είδωλο του προφήτη, το οποίο και λιθοβολήσαν οι Ιουδαίοι χωρίς να γνωρίζουν ότι επρόκειτο για κάτι άψυχο, ενώ ο πραγματικός λιθοβολισμός του έλαβε χώρα τρεις ημέρες αργότερα.

Το θέμα του Λιθοβολισμού του Ιερεμία απεικονίζεται συχνά σε μνηολόγια και μαρτυρολόγια της μεταβυζαντινής εποχής με τον κλασσικό τρόπο εικονογράφησης του εν λόγω μαρτυρίου, όπως δηλαδή είναι γνωστός –για άλλες όμως μορφές– ήδη από τη βυζαντινή τέχνη. Εξαίρεση αποτελούν λίγες –γνωστές τουλάχιστον μέχρι τώρα στην έρευνα– παραστάσεις, στις οποίες οι δήμιοι εικονίζονται να λιθοβολούν έναν βράχο (νάρθηκας της Νέας Μονής Φιλοσόφου στη Γορτυνία, λίγο μετά το 1693), ένα λίθινο ομοίωμα του προφήτη (λιτή του Αγίου Αθανασίου στη Μοσχόπολη, 1744) ή έναν κίονα (διακονικό του κυριακού της σκήτης της Αγίας Άννας στο Άγιο Όρος, 1757). Εικονογραφικά στοιχεία που παραπέμπουν άμεσα ή έμμεσα στον «διπλό» λιθοβολισμό του προφήτη παρατηρούνται και σε άλλες παραστάσεις του θέματος, κυρίως σε μονές του Άθωνος που ιστορήθηκαν

από τους Κορυτσαίους ζωγράφους Κωνσταντίνο και Αθανάσιο, οι οποίοι δραστηριοποιήθηκαν στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ενώ το προαναφερθέν απόκρυφο κείμενο επηρεάζει, ως προς ένα άλλο εικονογραφικό θέμα, τον διάκοσμο του ψαλτηρίου του Θεοδώρου (1066), η επίδρασή του στη βυζαντινή εικονογραφία σταματά εδώ. Εμφανίζεται ξανά στα τέλη του 17ου και τον 18ο αιώνα σε διάφορες παραστάσεις, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και οι προαναφερθείσες. Έτσι, στην ανακοίνωση θα εξεταστεί η εικονογραφία των παραστάσεων αυτών, ενώ παράλληλα θα καταβληθεί προσπάθεια να απαντηθεί το ερώτημα της σχετικά μεγάλης επίδρασης του αποκρύφου κειμένου στη μεταβυζαντινή ζωγραφική του 18ου αιώνα.

THE PARALEIPOMENA IEREMIAE AND ITS INFLUENCE ON POST-BYZANTINE DEPICTIONS OF THE STONING OF THE PROPHET

The *Paraleipomena Ieremiae* (otherwise known as *4 Baruch*) is a Hebrew apocryphal text with a later Christian insertion at the end. To date, current scholarship has only identified a single case in which this text influenced Byzantine iconography. This is contrasted to its relatively wide –whether direct or indirect– influence on other scenes created in the late 17th and 18th centuries, including certain depictions of the Stoning of the Prophet. This paper will discuss the iconography of these representations and attempt to answer the question of the apocryphal text’s influence on the Post-Byzantine iconography of the aforementioned centuries.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Παρά τη θετική εντύπωση που προκάλεσε στην ερευνητική κοινότητα η αναλυτική δημοσίευση των Γεωργίου και Μαρίας Σωτηρίου, ανέκυπταν κατά καιρούς ερωτήματα σχετικά με την αρχιτεκτονική ιστορία του ναού του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Η απάντηση βρίσκεται σε μια διαφορετική ερμηνευτική προσέγγιση από αυτήν των Σωτηρίου: Ο ναός του Αγίου Δημητρίου δεν κτίστηκε ως ένα εξαρχής λαμπρό κτίσμα, προϊόν άρτιου σχεδιασμού και μιας φιλόδοξης και οικονομικά αφειδούς κτιτορικής βούλησης· αντίθετα αναπτύχθηκε κατά στάδια, με τρόπο σύμμετρο προς την εξάπλωση της γεωγραφικής φήμης και της λατρευτικής επιρροής του αγίου στον χριστιανικό κόσμο. Σύμφωνα με την παραπάνω παραδοχή θα αναζητήσουμε την αρχική μορφή του ναού και τα κυριότερα στάδια της αρχιτεκτονικής ιστορίας του:

1. Ο αρχικός ναός, ο οποίος, σύμφωνα με τις πηγές, χρονολογείται στις αρχές του 5ου αιώνα, ήταν τρίκλιτος. Σε αυτό κατατείνουν το μήκος του νάρθηκα, ο οποίος αντιστοιχεί στο πλάτος των τριών κλιτών και η ανισότητα του πλάτους των κλιτών, τόσο των βορείων προς τα νότια όσο και εκάστου ζεύγους στις δύο πλευρές του ναού.
2. Ο αρχικός ναός είχε μικρότερο μήκος. Ο ημικυκλικός τοίχος, η κατά τους Σωτηρίου εξέδρα του λουτρού και κατόπιν κόγχη του πρωταρχικού «οικίσκου», ανήκει πράγματι στην αφίδα του αρχικού τρίκλιτου ναού: βρίσκεται στον ίδιο άξονα με αυτόν του μεταγενέστερου ναού, έχει χορδή περίπου ίση με την αφίδα της Αχειροποιήτου ενώ το μήκος του, χωρίς νάρθηκα και αφίδα, ήταν σχεδόν ίσο με της Αχειροποιήτου.
3. Λόγω της επικλινούς διαμόρφωσης του εδάφους στα δυτικά, ο ναός δεν διέθετε δυτικό αλλά ανατολικό αίθριο στη χαμηλότερη στάθμη του κάθεται δρόμου.
4. Ο αρχικός ναός δεν είχε υπερώα. Η περιγραφή της παρά λίγο πυρπόλησης του ναού στο 12ο Θάυμα του αγίου: ...τότε τινές, άεροδρομήσαντες

εὐσκόλτως κατὰ τῶν δοκῶν σὺν ἀγγελίοις... ὑδατοφόροις, ... περιεγέροντο τοῦ φλογμοῦ, μας παρουσιάζει ένα κτήριο με χαμηλή, φατνωματική στέγη.

Αφορμή για συνολική παρέμβαση στην αρχιτεκτονική μορφή του ναού δόθηκε με την πυρκαγιά του 7ου αιώνα. Για τη χρονολόγηση αυτού του γεγονότος διατυπώθηκαν διάφορες θέσεις (από το 690, Tafel, έως το +/- 620, Lemerle). Φαίνεται όμως ότι στη Διήγηση συμπιλήθηκαν, σκόπιμα, δύο περιστατικά πυρκαγιάς του ναού, ένα λίγους μήνες μετά τον θάνατο του Ιωάννη και δεύτερο εβδομήντα χρόνια αργότερα. Στην ανοικοδόμηση αυτή αντικαταστάθηκαν οι κιονοστοιχίες του μεσαιού κλίτους, και παρεμβλήθηκαν πεσσοί μεταξύ των κιόνων, ενώ προστέθηκαν τα εξωτερικά πλαϊνά κλίτη. Την επέμβαση έχω συνδέσει με την παρέμβαση του επάρχου Λεοντίου, μετέπειτα αυτοκράτορα με το όνομα Λέων (695-698).

Η επόμενη ανοικοδόμηση, που τεκμαίρεται αρχιτεκτονικά, φαίνεται ότι δεν ήταν συνέπεια κάποιας καταστροφής, αλλά είχε στόχο την ανάδειξη του κτηρίου και την αύξηση του μεγέθους του, μπορεί, για ιστορικούς λόγους, να συνδεθεί με τον Λέοντα ΣΤ'. Τότε προστέθηκαν υπερῶα πάνω από τα εσωτερικά και τα εξωτερικά πλάγια κλίτη, και το κτήριο επεκτάθηκε προς τα ανατολικά με την οικοδόμηση της σημερινής ανίδας, η οποία είχε το ύψος που απαιτούσαν τα υπερῶα. Τότε δόθηκε η δυνατότητα να συνδεθούν με το σώμα του ναού τα, έως τότε εξωτερικά περιστύλια, που αποτέλεσαν τα περύγια. Με την τελευταία επέμβαση ο ναός απέκτησε περίπου τη μορφή με την οποία τον γνώρισαμε έως το 1917.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE ARCHITECTURAL HISTORY OF SAINT DEMETRIOS' CHURCH IN THESSALONIKI

The study of the architectural history of Saint Demetrios church is based upon the premise that the evolution of the church building followed the development of the Saint's cult. We can discern at least three phases in its architectural history; an original mid-size three-aisle basilica was enlarged to a five-aisle by the addition of external aisles in the seventh century. A third intervention resulted in the addition of double galleries, the erection of a new apse wall further to the east and the attachment to the nave of small peristyles at each side of the eastern end of the church.

**Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ
ΣΤΑ ΤΡΙΦΥΛΛΙΑΝΙΚΑ ΚΥΘΗΡΩΝ:
ΠΡΩΤΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΣΤΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΟΥ 13ου ΑΙΩΝΑ**

Αντικείμενο της ανακοίνωσης αποτελεί η ζωγραφική διακόσμηση του μικρού λιθόκτιστου ναού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στα Τριφυλλιάνικα Κυθήρων. Ο μονόχωρος και καμαροσκεπής ναός κατασκευάστηκε τον 13ο αιώνα και διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες σε διαφορετικές φάσεις. Οι διαφορές στην επιφάνεια του κονιάματος σε δύο επάλληλα επίπεδα στη νότια και βόρεια καμάρα του κυρίως ναού, υποδεικνύουν δύο διαδοχικά βυζαντινά στρώματα, με μικρή χρονική απόσταση μεταξύ τους, τα οποία χρονολογούνται στον 13ο αιώνα. Η αρχική ζωγραφική μπορεί προς το παρόν να εντοπιστεί στη βόρεια καμάρα, στο άνω τμήμα αδιάγνωστης παράστασης ανατολικά της Ανάστασης (δεύτερο στρώμα), ενδεχομένως στον βόρειο τοίχο ανατολικά δίπλα στο τέμπλο και στη νότια καμάρα, όπου διακρίνονται ελάχιστα ίχνη τεσσάρων παραστάσεων. Το δεύτερο βυζαντινό στρώμα εντοπίζεται στη βόρεια καμάρα και χαμηλότερα στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού και στην καμάρα του δυτικού σκέλους του ναού. Σε επόμενη φάση, πιθανώς στον 16ο αιώνα ή και λίγο αργότερα, τοιχογραφήθηκε το τέμπλο ενώ στον 17ο αιώνα ανήκουν οι υπόλοιπες τοιχογραφίες.

Από την αρχική ζωγραφική στη νότια καμάρα διακρίνονται με δυσκολία τέσσερις παραστάσεις. Η πρώτη παράσταση, ανατολικά, όπου απεικονίζεται πλοίο με μορφές, ταυτίζεται ενδεχομένως με ναυτικό επεισόδιο από τον βιογραφικό κύκλο του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, όπως το ταξίδι του Ιωάννη από την Παλαιστίνη στην Ασία. Στην επόμενη παράσταση δυτικά διακρίνεται ο ασπασμός δύο ιστάμενων φωτοστεφανωμένων μορφών, πρόκειται δηλαδή για την Επανάωση του Ιωάννη με τον Πρόχορο ή τον ασπασμό του Πέτρου και Παύλου. Στην κάτω ζώνη η σκηνή δυτικά, όπου διακρίνονται τρεις όρθιες μορφές, μπορεί να συνδεθεί με επεισόδιο από τον βιογραφικό κύκλο του Ιωάννη, όπως την Ανάκριση του ευαγγελιστή από τη Ρωμάνα ή κάποια σκηνή θαυμάτων του Χριστού, ίσως τη Συνάντησή

του με τη Σαμαρείτιδα. Από τη δεύτερη ζωγραφική φάση σώζονται η σκηνή της Καθόδου του Χριστού στον Άδη, στη βόρεια καμάρα, από κάτω η αγία Θέκλα και δίπλα αδιάγνωστος άγιος. Στο δυτικό τμήμα του ναού αναπτύσσεται αποσπασματικά η Δευτέρα Παρουσία: στο τύμπανο του δυτικού τοίχου διακρίνεται ενδεχομένως η σκηνή του Παραδείσου και στην καμάρα οι δώδεκα απόστολοι.

Αν και είναι δύσκολο λόγω φθορών να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για τα στρώματα της ζωγραφικής που καλύπτουν τις επιφάνειες του ναού, η ιστόρηση σκηνών από τον εικονογραφικό κύκλο του επώνυμου αγίου αποτελεί μία ισχυρή πιθανότητα και, στην περίπτωση αυτή, το πρότυπο θα πρέπει να αναζητηθεί σε κάποιο μικρογραφημένο χειρόγραφο. Η χρήση ενός τέτοιου χειρόγραφου στο απομακρυσμένο νησί των Κυθίων αποτελεί σημαίνουσα ιστορική μαρτυρία και υποδηλώνει επιφανή και καλλιεργημένο κτήτορα. Παράλληλα, η πιθανή εικαστική απόδοση σκηνών από τον βίο του Ιωάννη του Θεολόγου, προστάτη αγίου των θαλασσινών ταξιδευτών για τους Μονεμβασιώτες, οδηγεί στην υπόθεση της προέλευσης του χορηγού από τις τάξεις των ναυτικών ή εμπόρων. Ο εσχατολογικός χαρακτήρας της σκηνής της Δευτέρας Παρουσίας, μοναδικής στα Κύθηρα στο δυτικό τμήμα του ναού που επέχει θέση νάρθηκα, σε συνδυασμό με την κατασκευή του αρκοσολίου στη νότια εξωτερική πλευρά, υπογραμμίζει, τέλος, τον ταφικό χαρακτήρα του μνημείου.

THE CHURCH OF SAINT JOHN THE THEOLOGIAN AT TRIFYLLIANIKA, KYTHIRA: PRELIMINARY REMARKS ON THE 13th CENTURY PAINTING

Subject of this paper are the wall-paintings of the small church of Saint John the Theologian, closely located to Trifyllianika village, near Potamos, in Kythira. Built of rubble, the church of Saint John is a single-nave church with a barrel-vault. The differences on the surface of the plaster in two competently levels on the north and south semi-dome of the main church, indicate two successive Byzantine layers dated to the 13th century. From the initial painting, on the south semi-dome, four scenes are possibly connected with the life of St John the Theologian, whereas the 13th century's painting continues at the church's west section, where the Last Judgment is being developed. Even though it is difficult due to decay to deduce irrefu-

table conclusions for the painting's layers, the depiction of scenes from the biographical cycle of Saint John the Theologian represents a real possibility and, in this case, the iconographic model must be searched for in a manuscript, which indicates an educated owner.

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Η Χαλκιδική διαμόρφωσε τον πολιτισμικό της χώρο συμπεριλαμβάνοντας ενεργά όλες τις δυνατότητες της θάλασσας, των ακτών αλλά και του ηπειρωτικού κορμού της χερσονήσου και η οικιστική οργάνωση του χώρου ακολούθησε τις δεσμεύσεις και τις δυνατότητες που παρείχε η κλιματική φυσιογνωμία, η γεωγραφική διαμόρφωση και η σχέση της εκάστοτε θέσης με τις πλουτοπαραγωγικές πηγές. Εξ άλλου, ο βαθμός ανάπτυξης και ασφάλειας του χερσαίου οδικού δικτύου, οι θαλάσσιες οδοί για τη διακίνηση και εμπορία των προϊόντων της πρωτογενούς και δευτερογενούς παραγωγής καθώς και οι διακυμάνσεις της δημογραφικής εξέλιξης, συνέβαλαν ανά περιόδους στην ανάπτυξη ενός διευρυμένου πλέγματος ημιαστικών και αγροτικών οικισμών που ευνοούσε την παραγωγή, διακίνηση και κατανάλωση προϊόντων.

Η οργάνωση του παραγωγικού χώρου της χερσονήσου δεν μπορεί, ασφαλώς, να περιχαρακωθεί στην παρουσίαση του είδους και της χωρικής διάστασης των παραγωγικών δραστηριοτήτων δεδομένου ότι τα μοτίβα αυτά μεταβάλλονταν από τις ευρύτερες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις, όπως η ανάδειξη των μεγάλων γαιοκτημόνων από τον 9ο αιώνα, η επιβλητική παρουσία και η ενσωμάτωση των αθωνικών μονών στην τοπογραφία της υπαίθρου από τον 10ο αιώνα και εξής ή η υποχώρηση των γαιοκτημόνων της πρωτεύουσας μετά το 1204. Κατά συνέπεια, η παρουσίαση του αγροτικού τοπίου στην ύπαιθρο της Χαλκιδικής οργανώνεται στη βάση τριών αξόνων: (α) αγροτικός χώρος, αγροτικές εγκαταστάσεις και υποδομές, (β) παραγωγικές δραστηριότητες και χρήσεις γης και, (γ) κοινωνικοπολιτικές δομές, που συμπεριλαμβάνουν την τοπική κοινωνία των χωρικών, τις γαιοκτητικές *ελίτ* καθώς και το κράτος, που διαμόρφωνε το οικονομικό περιβάλλον μέσα στο οποίο μικροί καλλιεργητές και μεγάλοι γαιοκτήμονες καλούνταν να δραστηριοποιηθούν.

Η διερεύνηση των παραπάνω παραγόντων υποδεικνύει τον υποκειμενικό χαρακτήρα της ανθρώπινης εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων,

δεδομένου ότι οι διαφορετικές ποικιλίες καλλιέργειας ή η εκτεταμένη κτηνοτροφία σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους ήταν, εκτός των άλλων, αποτέλεσμα κοινωνικής δυναμικής. Παράλληλα, καταδεικνύουν μια ευελιξία στην οργάνωση του χώρου που υπακούει άλλοτε στις υπαγορεύσεις του φυσικού τοπίου και άλλοτε σε αυτές της ιστορικής συγκυρίας και αποτυπώνεται στο αποτέλεσμα της δράσης ετερόκλητων κοινωνικών ομάδων στο δομημένο ή μη περιβάλλον της χερσονήσου.

THE ORGANIZATION OF THE PRODUCTIVE SPACE IN THE COUNTRYSIDE OF BYZANTINE CHALKIDIKI

The geomorphology of Chalkidiki, its proximity to Thessaloniki and Athos and its remaining under Byzantine control for most of the period of interest, had a significant impact on the organization of the rural space of the peninsula in terms of habitation, exploitation of natural resources as well as manufacturing activities and trade.

This presentation aims to contribute to the debate about dynamism in the organization of such rural spaces in the Byzantine province exploring how the types of spatial differentiations demonstrate a flexible organization of the productive area of the peninsula correlated to specific environmental as well as political and socioeconomic factors.

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΕΤΡΑΣ ΟΛΥΜΠΟΥ
ΣΤΗΝ ΠΙΕΡΙΑ: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑ

Το καθολικό της μονής Πέτρας Ολύμπου βρίσκεται στην ενδοχώρα της Πιερίας πλησίον των στενών της Πέτρας, του γνωστού από την αρχαιότητα ορεινού περάσματος, που ένωνε την Μακεδονία με τη Θεσσαλία. Ο υφιστάμενος ναός κατασκευάστηκε την μεταβυζαντινή περίοδο, το 1754, αντικαθιστώντας προγενέστερο, πιθανότατα μεσοβυζαντινό, ναό. Αποτελεί μαζί με την σωζόμενη περικόλιστα διάταξη των κελιών-περυγών της μονής την μοναδική χωρική μαρτυρία από την άλλοτε ακμάζουσα μονή Πέτρας, η αρχιτεκτονική της οποίας δεν έχει μελετηθεί ως σήμερα. Παράλληλα, προσφέρεται για την μελέτη της μεταβυζαντινής, εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, μοναστηριακής εν προκειμένω, στην ενδοχώρα της Πιερίας.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα αναφερθούμε στην αρχιτεκτονική του καθολικού και την οικοδομική ιστορία του. Η αρχιτεκτονική του μνημείου παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς στον σχεδιασμό του συνυπάρχουν τυπολογικά ή μορφολογικά στοιχεία σύγχρονα με την εποχή του, που δεν συνηθίζονται συχνά στους μοναστηριακούς ναούς, και επιλογές που εμπνέονται από τη βυζαντινή παράδοση. Παράλληλα, από τη μελέτη του ίδιου του καθολικού και την έρευνα σε αρχαιακό υλικό αποκαλύφθηκαν νεότερα στοιχεία από την αρχική-μεταβυζαντινή οικοδομική του φάση, που ως τώρα παρέμεναν αφανή ή δυσανάγνωστα, λόγω νεότερων χρονολογημένων επεμβάσεων.

Πρόκειται για μια τρίκλιτη (θολοσκεπή) βασιλική με τρούλλο, χωρίς νάρθηκα, μέγιστων εξωτερικών διαστάσεων 13,22×9,63 μέτρων. Από τον κυρίως όγκο του κτίσματος προεξέχει ανατολικά η ημικυλινδρική αφίδα του ιερού, διαμορφωμένη με επτά τυφλά αφιδώματα. Ο ναός καλύπτεται με ενιαία δίριχτη στέγη με σχιστόπλακες, η οποία φέρει τις χαρακτηριστικές αποτμήσεις των αετωμάτων στην ανατολική και τη δυτική πλευρά. Από αυτήν προεξέχει ο τρούλλος. Διαθέτει ένα ιδιαίτερα ψηλό, ραδινό, κυλινδρικό

τύμπανο με έντεκα διπλά αφιδώματα, χωρίς τη μεσολάβηση στιβαρής βάσης. Εσωτερικά σώζεται περίτεχνο, ξυλόγλυπτο τέμπλο και εξωτερικά σε επιλεγμένες θέσεις τοποθετούνται κεραμοπλαστικός διάκοσμος και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση. Νεότερες επεμβάσεις εξωραϊσμού και επισκευής του καθολικού, που συντελέστηκαν τον 20ό αιώνα υποβάθμισαν την αισθητική του ναού, καλύπτοντας και αλλοιώνοντας την μορφή του εσωτερικού χώρου και των όψεων του μνημείου.

THE KATHOLIKON OF PETRA OLYMPUS MONASTERY AT PIERIA: ARCHITECTURE AND OBSERVATIONS ON THE BUILDING HISTORY

This paper refers to the architecture of the katholikon of Petra Olympus Monastery and its building history. The katholikon of Petra Olympus Monastery is located in Pieria near «Stena of Petra», the mountain pass known since ancient times, which connected Macedonia with Thessaly. The existing church was built in the Post-Byzantine period, in 1754, replacing an earlier probably middle Byzantine katholikon. The architecture of this monument is interesting as it combines typological or morphological characteristics contemporary with its era, not always common in monastic churches and choices inspired by the Byzantine tradition. At the same time, the study of the katholikon itself and the research in archival material revealed newer elements from its initial Post-Byzantine construction phase, which until now remained invisible or illegible, due to 20th century interventions.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΠΑΝΕΛΗ • ELISABETH PANELI

**Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗΣ
ΣΤΗ ΝΕΑ ΣΚΙΩΝΗ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ:
ΝΕΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΑ
ΚΑΙ ΣΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΤΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ**

Η εκκλησία της Παναγίας Φανερωμένης βρίσκεται στο νότιο τμήμα της Κασσάνδρας Χαλκιδικής, σε απόσταση 2 χιλιομέτρων από το σημερινό οικισμό της Νέας Σκιώνης, στη θέση της αρχαίας Σκιώνης. Αποτελεί μετόχι της θεσσαλικής μονής Φλαμουρίου στο Πήλιο, η οποία από το 1881 περιήλθε στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Πρόκειται για έναν δρομικό ναό, μικρών διαστάσεων, που βρίσκεται σε έδαφος αρκετά χαμηλότερο από τη σημερινή στάθμη του εδάφους. Ο ναός απολήγει ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα, ενώ στα δυτικά έχει έναν ευρύχωρο νάρθηκα. Σύμφωνα με μία ευρύτατα διαδεδομένη λαϊκή παράδοση η εκκλησία κτίστηκε την εποχή της Τουρκοκρατίας ύστερα από τη θαυμαστή εμφάνιση μιας φωτεινής εικόνας της Παναγίας στη θάλασσα (από την οποία πήρε και την ονομασία Φανερωμένη) παρά τις αντιρρήσεις των Οθωμανών Τούρκων για το χτίσμό της.

Παρά το γεγονός ότι η εξωτερική όψη του ναού θυμίζει περισσότερο νησιώτικους ναούς, καθώς εναρμονίζεται με τον αύλειο χώρο, που είναι ασβεστωμένος, λευκός και με κυανές λεπτομέρειες, οι τοιχογραφίες του εντάσσονται στο καλλιτεχνικό ρεύμα μιας ομάδας ενοριακών ναών της Χαλκιδικής με λαϊκότροπη τεχνοτροπία και χρονολογούνται στον 16ο αιώνα.

Εξέχουσα θέση στον ναό έχει και η προσκυνηματική εικόνα της Παναγίας Φανερωμένης στον νάρθηκα, για την οποία αναφέρεται σύμφωνα με την τοπική παράδοση ότι βρέθηκε πάνω σε αρχαίο μάρμαρο. Ακόμη, στους εξωτερικούς τοίχους του ναού βρίσκεται εντοιχισμένη μια ρωμαϊκή επιγραφή από τον 2ο-3ο αιώνα μ.Χ., η οποία προέρχεται πιθανότατα από την ίδια περιοχή, που είχε μακρόχρονη εγκατοίκηση.

Οι σωζόμενες τοιχογραφίες διακρίνονται για το καθαρό τους σχέδιο, τα έντονα χρώματα και την επιμήκυνση των μορφών, από την οποία αντλούν

την έμπνευσή τους και οι τοιχογραφίες της εποχής που εξετάζουμε, του 16ου αιώνα. Σώζεται κυρίως η ανώτερη ζώνη εικονογράφησης, ενώ στις υπόλοιπες επιφάνειες έχουν τοποθετηθεί μικρές φορητές εικόνες. Οι εργασίες συντήρησης που έγιναν πριν από λίγες δεκαετίες αναδείκνυαν πολύ πιο έντονους χρωματικούς τόνους, ενώ στη σημερινή εποχή τα χρώματα είναι πιο θαμπά. Αντίθετα, διακρίνεται ακόμη η καθαρότητα του αυστηρού σχεδιασμού των εικονιζόμενων μορφών.

Ανάμεσα στις καλύτερα σωζόμενες παραστάσεις είναι σκηνές από το Δωδεκάορτο, όπως η Βάπτιση και η Σταύρωση, αλλά και πολλές σκηνές από τα Πάθη του Χριστού, όπως η Κρίση των Αρχιερέων, ο Ενταφιασμός κ.ά. Αρκετά συχνή για την εποχή που εξετάζουμε είναι και η τοποθέτηση της Ανάληψης στην αψίδα του ιερού.

Αντίθετα από τις γνώμες παλαιότερων μελετητών, που κατά καιρούς επικρατούσαν, ότι θα έπρεπε οι τοιχογραφίες του ναού αυτού να συγκριθούν με τις αντίστοιχες της δυτικής Μακεδονίας (π.χ. τον ναό της Παναγίας του Αλιάκμονα), με μία προσεκτικότερη παρατήρηση προκύπτουν τα εξής: στις παλαιότερες φωτογραφίες των τοιχογραφιών του ναού, αμέσως μετά τις εργασίες συντήρησης, αναδεικνύεται περισσότερο ο ζωηρός χρωματισμός και ο λαϊκότροπος χαρακτήρας τους, που είναι χαρακτηριστικά για ένα τοπικό εργαστήριο και μία ομάδα ενοριακών κυρίως ναών της Χαλκιδικής, όπως ο ναός της Παναγίας της Καλάνδρας, ο κοιμητηριακός ναός της Νικήτης, η Παναγία Μαυρούτσα στη Φούρκα και ο ναός της Αγίας Τριάδας Κασσανδρινού. Παρά τη σχετικά μικρή χιλιομετρική απόσταση που έχουν τα μνημεία από το Άγιο Όρος δεν φαίνεται να υπάρχουν επιρροές από την τέχνη αυτή ή άλλες καλλιτεχνικές αλληλεπιδράσεις.

THE CHURCH OF PANAGIA FANEROMENI IN NEA SKIONI CHALKIDIKI: NEW OBSERVATIONS ON THE STYLE AND THE ICONOGRAPHIC PROGRAM OF THE POST-BYZANTINE CHURCH

The church of Panagia Faneromeni in Chalkidiki is situated in Kassandra, at the same spot as the ancient settlement of Skioni. According to a local tradition, the church, a small-dimensional basilica with a big narthex, was built after a miraculous appearance of an icon of the Holy Mother of God. The wall-paintings of the church, dating from the 16th century, are situated at the upper zone of the church. Their vivid colors and the iconography of

the figures bear strong similarities with a small number of wall-paintings in local churches in Chalkidiki, therefore they can be attributed to a local workshop.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΟΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΡΑΡΑΓΙΑΝΝΑΚΟΣ

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΑΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ ΑΤΤΙΚΗΣ

Η μορφή του ναού της Αγίας Τριάδας στο Μαρκόπουλο Αττικής, όπως αυτός αποκαλύφθηκε κατά την αποκατάσταση των θεμελίων καθώς και μετά την εντός και εκτός του κτηρίου καθαίρεση των σαθρών επιχρισμάτων και της κεράμωσης, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Με την αποκάλυψη του βόρειου κλίτους επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που πιθανότατα καταστράφηκε τον 7ο-8ο αιώνα. Επάνω στα ερείπια του ανατολικού τμήματος του αρχικού ναού, χρησιμοποιώντας την ασίδα του ιερού και το ευρύ κεντρικό κλίτος, χτίστηκε ναός στο σημερινό ενιαίο ορθογώνιο περίγραμμα. Ο ναός στην φάση αυτή, δεύτερη μετά την παλαιοχριστιανική, ήταν ξυλόστεγος σταυρεπίστεγος. Είναι μονόχωρος, ευρύς και διατηρεί ενιαία οπτική στο εσωτερικό του, διαχωρίζοντας το τμήμα του πρεσβυτερίου από τον κυρίως ναό κιονοστήρικτο διάφραγμα.

Κατά τον 11ο-12ο αιώνα, μετά από κατάρρευση αυτού του κτηρίου και μέσα στο περίγραμμά του, κατασκευάζεται δίκογχο-δίκλιτο κτήριο με νάρθηκα, αρχικά ξυλόστεγο, όπως προκύπτει από την παρατήρηση των δομικών στοιχείων. Μετά την τρίτη φάση ανοικοδόμησης αντικαθίσταται η ξυλόστεγη κάλυψη του ναού από θολοδομία. Η τελευταία αυτή φάση –λόγω της μορφής των τόξων και της χάραξης της θολοδομίας– χρονολογείται μετά τον 13ο αιώνα. Ο δίκλιτος ναός, όπως φαίνεται από την κατασκευή του δίκογχου, ήταν αφιερωμένος σε διαφορετικά τιμώμενα πρόσωπα.

Στόχο της μελέτης αποτελεί ο καθορισμός των οικοδομικών φάσεων και η κατά το δυνατόν γραφική αποκατάστασή τους.

TYPOLOGICAL EVOLUTION OF THE CHURCH OF HAGIA TRIADA IN MARKOPOULO, ATTICA

The appearance of the church of Hagia Triada in Markopoulo, Attica, after

the building restoration and the removal of decayed coatings and roofing materials both inside and outside the building is particularly interesting. The revelation of the northern apse confirms the existence of an early Christian basilica, likely destroyed in the 7th-8th century. Upon the ruins of the eastern part of the original basilica, a new building was initially constructed in its present rectangular outline. In this second phase, the church had a timber cross-shaped roof.

In the 11th-12th century, following the collapse of the structure, a double-apsed building with a narthex is constructed within the existing outline, initially timberroofed, as indicated by structural elements. According to recent research, the double-apsed church was dedicated to different honored holy figures. The third phase, based on archaeological and architectural evidence, can be dated to the 11th-12th century. The final phase, due to the form of the arches and of the dome construction, is dated after the 13th century.

This study aims to the more complete graphical restoration representing each phase of the building.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
PARASKEVI PARADIMITRIOU

ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΙΩΝ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗΝ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΙΒΗΡΩΝ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Στο εικονοφυλάκιο της Ιεράς Μονής Ιβήρων Αγίου Όρους φυλάσσεται Σαδημοσίευτη εικόνα με την παράσταση των Εισοδίων της Θεοτόκου. Η εικόνα αποδίδεται με τον σύνθετο αφηγηματικό εικονογραφικό τύπο, κατά τον οποίο τον πρωταγωνιστικό ρόλο έχουν οι θεοπάτορες που συνοδεύουν την Παναγία, και έπονται οι νεαρές κόρες των Ιουδαίων. Ο αρχιερέας Ζαχαρίας αναμένει τη μέλλουσα Θεοτόκο δεξιά της παράστασης, ενώ στο άνω μέρος αποδίδεται και η θαυματουργική διατροφή της στα Άγια των Αγίων.

Η συγκεκριμένη εικόνα απομακρύνεται από τα βυζαντινά πρότυπα, καθώς παρουσιάζει στοιχεία που συνδυάζουν τη βυζαντινή εικονογραφία με τεχνοτροπικά γνωρίσματα της Δύσης. Το ιδιότυπο εικονογραφικό σχήμα της εικόνας στην Ιερά Μονή Ιβήρων συναντάμε σε μια σειρά φορητών εικόνων, οι οποίες χρονολογούνται από τα μέσα του 17ου έως το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Πρόκειται για έργα ζωγράφων, οι οποίοι φαίνεται να δραστηριοποιούνται στα Επτάνησα, ενώ διατηρούν επαφές με τη Δύση και κυρίως τη Βενετία.

Από τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της εικόνας συνάγεται, κατά την άποψή μας, ότι ο ζωγράφος που τη φιλοτέχνησε στηρίζεται στην καλλιτεχνική παράδοση που έχει ως βάση δυτικά έργα, κυρίως, της Βενετσιάνικης Σχολής της ζωγραφικής, αλλά και άλλων ευρωπαϊκών ρευμάτων του τέλους του 16ου αιώνα. Με τα καλλιτεχνικά αυτά ρεύματα είναι ιδιαίτερα εξοικειωμένοι οι κρήτες ζωγράφοι της εποχής. Ως εκ τούτου, η ισχυρή ιταλική επίδραση στο έργο του δημιουργού της εικόνας των Εισοδίων της Θεοτόκου της Ιεράς Μονής Ιβήρων Αγίου Όρους, όπως και τα έντονα συμβολικά στοιχεία της, φανερώνουν ζωγράφο με καταγωγή από την Κρήτη, ο οποίος, εάν δεν έζησε και εργάστηκε στην Ιταλία και ειδικότερα στη Βενετία, ήταν σαφώς γαλουχημένος σε περιβάλλον εξοικειωμένο με την τέχνη αυτή, όπως ήταν τα Ιόνια νησιά της περιόδου του τέλους του 16ου με τον 17ο αιώνα.

ICON OF THE PRESENTATION OF THE VIRGIN FROM THE HOLY MONASTERY OF IBERON ON MOUNT ATHOS

From the comparative iconography and the stylistic characteristics of the icon of the Presentation of the Virgin of the Iberon monastery on Mount Athos, we could say that the painter is based on the artistic tradition on Western works, mainly of the Venetian school of painting, but also of other late European schools of the 16th century, with which Cretan painters are familiar. Therefore, the strong Italian influence in his work, reveal a painter of Cretan origin who, if he did not live and work in Italy, was clearly nurtured in an environment familiar with this art, as was the Ionian Islands of the period of the end of the 16th and 17th centuries.

ΒΑΡΒΑΡΑ Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ
VARVARA N. PAPAODOPOULOU

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΤΣΟΥΡΗ, ΑΡΤΑ.
ΤΑ ΝΕΟΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

«**Κ** Ε ΠΡΟΚΚΥΝΥΣΑΤΩΣΑΝ ΑΥΤΟΝ ΠΑΝΤΕΣ ΑΓΓΕΛΥ Θ(Ε)ΟΥ». Η επιγραφή αυτή αναγράφεται μεταξύ των αγγέλων που εικονίζονται σεβίζοντες στον τρούλο του ναού του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη, ο οποίος αποτελεί σήμερα τον κοιμητηριακό ναό του οικισμού Πλησιοί, σε μικρή απόσταση από την Άρτα. Τη βυζαντινή όμως εποχή υπήρξε το καθολικό σημαντικής μονής, που αναφέρεται για πρώτη φορά το 1229.

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου έχει χρονολογηθεί στα τέλη 8ου ή στο πρώτο μισό του 9ου αιώνα. Νεότερες όμως έρευνες έφεραν στο φως τα οικοδομικά κατάλοιπα ενός προγενέστερου ναού, μέρος του οποίου έχει ενσωματωθεί στο μεσοβυζαντινό καθολικό. Οι τοιχογραφίες του ναού ήταν έως πρόσφατα εξαιρετικά μαυρισμένες και σε άσχημη κατάσταση, καθώς καλύπτονταν από πυκνό στρώμα αιθάλης και επιχρισμένες με κονίαμα με αποτέλεσμα μεγάλο μέρος τους δεν ήταν έως πρόσφατα γνωστό. Έχουν χρονολογηθεί σε δύο φάσεις: η πρώτη στις αρχές του 13ου και η δεύτερη στις αρχές του 14ου αιώνα.

Τα τελευταία χρόνια η Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας προέβη, εκτός των άλλων, και στη συντήρηση του ζωγραφικού διακόσμου του ναού, που έχει φέρει στο φως πολλά νέα, σημαντικά στοιχεία για την ιστορία του μνημείου. Επιπλέον, διευκρινίστηκε το μεγαλύτερο μέρος των δύο φάσεων της αγιογράφησης και προέκυψαν πολλά νεότερα στοιχεία σχετικά με το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού. Τα νέα στοιχεία παρουσιάζουν ιδιαίτερη σημασία και αλλάζουν αρκετές από τις μέχρι σήμερα αποδεκτές απόψεις και χρονολογήσεις, αναιρώντας βεβαίως την άποψη για την καλλιτεχνική απομόνωση της Ηπείρου από τα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα της εποχής. Επιπλέον γίνεται φανερό ότι η Ήπειρος και ιδιαίτερα η Άρτα, υπήρξε σημαντικό περιφερειακό καλλιτεχνικό κέντρο, που έχει να επιδείξει αξιόλογα

έργα με ποικιλομορφία ζωγραφικών τρόπων, που σηματοδοτούν τη δυναμική της τέχνης της περιοχής.

THE FRESCOES OF THE CHURCH OF HAGIOS DIMITRIOS KATSOURIS, ARTA. NEW INFORMATION BROUGHT TO LIGHT BY RECENT RESTORATION WORKS

The church of Hagios Dimitrios Katsouris near Arta has been dated to the late 8th or the first half of the 9th century. However, recent excavations have brought to light the architectural remains of an earlier church. The wall-paintings, until recently, were in poor condition, blackened and covered in a thick layer of soot. Two phases can be identified in the painted decoration of the monument, the first of which dates to the early 13th, and the second phase to the last quarter of the 13th or the early 14th century. The recent restoration works on the wall-paintings of the Byzantine monument brought to light new representations that complete the identification of decoration phases (more than two) and produced a wealth of new information, regarding the iconographic program of the church. They are also an important testimony of the level of art in the capital of the Despotate of Epirus, dismissing the view of the artistic isolation of Arta from the major artistic centers of the age.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ
EVANGELOS PARATHANASSIOU

ΜΙΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ (ΕΠΑΝΑ)ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ
ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ:
ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΚΑΛΑΜΑΡΙΑΣ

Η περιοχή της κοιλάδος του Ανθεμούντος εφέρετο κατά την πρώτη Τουρκοκρατία ως Küçük Kelemeğe (= Μικρά Καλαμαρία), διατελούσα κατά την μεσοβυζαντινή εποχή «ὑπὸ (τὴν ὑποταγὴν) τοῦ Κάστρου Θεσσαλονίκης», στην δε υστεροβυζαντινή, τουλάχιστον, υπήγετο στο κατεπανίκιον της Καλαμαρίας. Ικανός αριθμός μεσαιωνικών εγγράφων (ιδίως της παλαιολογείου εποχής) εκ των αγιορειτικών αρχείων αφορώντων στην περιοχή διασώζονται και έχουν πλέον εκδοθεί, και μας επιτρέπουν, ιδίως αυτά των *περιορισμῶν* να ανασυνθέσουμε μία επαρκή (εν συγκρίσει με άλλες περιοχές) εικόνα της ιστορικής μικρογεωγραφίας της περιοχής και της τότε οργάνωσης του χώρου. Οι δυσκολίες, ωστόσο, παραμένουν και οφείλονται στην υστέρηση της επιφανειακής και ανασκαφικής έρευνας.

Ο χαρακτήρας του τοπίου: Κοιλάδα την οποίαν διέρρευε κατά μήκος αξιοσημείωτος ποταμός, δεχόμενος τα ύδατα επιμέρους καθέτων ρυάκων. Οδός σημαντική, που εκινείτο κατά μήκος του ποταμού διασχίζοντας την κοιλάδα και πυκνό σύστημα επί μέρους, δευτερευουσών, επαρχιακών οδών (*άμαξικῶν*, ή μη), που συνδέουν τα *μετόχια*, τα *προάστεια* και τα *χωρία*. Άμεση αναφορά στο κάστρο της Θεσσαλονίκης, που εξηγεί και την προέλευση μεγάλου μέρους των ιδιωτών ιδιοκτητών.

Εύφορη γη: Κηπευτικά στα βόρεια του ποταμού, εκτεταμένη αμπελοκαλλιέργεια στα νότια αυτού. Πλήθος *χωματοβουνίων*, *βουνιτζίων* και *τυμβῶν* (προϊστορικών τουμπῶν) αναφέρονται πλησίον αιερρών ποταμίσκων. Τα συνήθη μυλοτόπια. Υδραγωγεία. Ιαματικά λουτρά. Κτηνοτροφικός χαρακτήρας χωρίων, από τους λαγόνες των βουνών και υψηλότερα. Ξυλοφορία στην νότια ορεινή-ημιορεινή ζώνη (*ή τῶν ξυλοφόρων ὁδός*) και προσχωματική χρυσοφορία (*ποταμὸς Γραμμουστικείας*) και εν γένει μεταλλοφορία (*Χαλκοβούνιον*) στην βόρεια.

Ο τόπος είχε μάλλον την λειτουργία *κλεισούρας*, στα όρια (;) *άρχοντίας* (της μεταγενέστερης επισκοπής Αρδαμερίου). Ανέλπιστη διάσωση μίας πρωτοβουλγαρικής επιγραφής επί κίονος, που μάλλον χρησίμευσε σε δεύτερη χρήση ως *λαυράτον* (του *περιορισμοῦ* του *Πινσῶνος*). Πλήθος *προαστείων* και *ἀγριδίων*, βασιλικών, μοναστηριακών και ιδιωτικών, μαρτυρούνται στην περιοχή. Η διείσδυση των βασιλικών μονών του Αγίου Ανδρέου των Πεστερών και της Χορταϊτίσσης, μαρτυρείται και πιθανολογείται αντιστοίχως, κατά την τελευταία εικοσοπενταετία του 9ου αιώνα. Την Μονή της Πε(ρι)στεράς διαδέχεται στα 964 η Μεγίστη Λαύρα, η οποία κληρονομεί και τις κτήσεις («δίκαια») της. Έκτοτε τεκμαίρεται η διείσδυση και άλλων, αγιορειτικών πλέον, μονών στην περιοχή, Ιβήρων (από τον 11ο αιώνα και εξής), και Χελανδαρίου (από τον 13ο αιώνα και εξής). Τις αγιορειτικές μονές διαδέχονται, ήδη από τα τέλη του 14ου, αλλά κυρίως από το δεύτερο τέταρτο του 15ου αιώνα, οθωμανοί αξιωματούχοι και τιμαριούχοι καθώς και πληθυσμοί Γιουρούκων.

Επιχειρείται μια επαναπροσέγγιση της περιοχής μετά τις προ 50ετίας εμβληματικές έρευνες του Jacques Lefort (†2014) και μια νέα προσπάθεια ταυτίσεως και ακριβούς χωροθετήσεως των αναφερομένων στις πηγές *προαστείων*, *χωρίων* *όδων* και *ρύακων* καθώς και επαναχαράξεως *περιορισμών*. Επισημαίνεται η προς το παρόν πτωχεία των βυζαντινών αρχαιολογικών λειψάνων, παρ' όλο που δεκάδες, για παράδειγμα, ναοί και ναύδρια (μη εντοπισμένα ακόμη ανασκαφικώς), ενίοτε κέντρα πανηγύρεων, αναφέρονται στις πηγές. Προχωρούμε σε επισημάνσεις επί της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής οργάνωσης του μεσαιωνικού χώρου, ενώ μελετάται και η επιβίωση μεσαιωνικών τοπωνυμίων, ορολογίας και στοιχείων του χώρου αυτού στην νεώτερη παραδοσιακή κοινωνία.

A REAPPROACHMENT OF A BYZANTINE COUNTRYSIDE: THE CASE OF MIKRA KALAMARIA

The Catepanikion of Kalamaria was under the immediate subsumption of the Castle of Thessalonike during the Middle and Late Byzantine period, and under the Ottoman rule was fallen under *Kelemerye nahiyeye* and especially in *Küçük Kelemerye*, the latter identified with the Anthemous Valley district. We examine the medieval space organisation in the area of the Anthemus Valley, on which a fifty-year-old landmark research by Jacques

Lefort already exists. Focusing our research on this area offers new proposals for redrawing delimitations, more precisely mapping settlements, roads, rivers, streams, mountains, and detecting how medieval elements maintained in the modern times traditional society.

**ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ
ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΤΥΡΟΥ
ΣΤΗΝ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΛΕΥΚΩΣΙΑ**

Τα αιτήματα της κοινότητας της Λευκωσίας, της Αμμοχώστου και της Κερύνειας, που ήταν ήδη οργανωμένες από τα μεσαιωνικά χρόνια σε κοινότητες, σύμφωνα πάντα με τις πηγές, διέσωσαν πολύτιμα στοιχεία για την Κύπρο και στην προκειμένη περίπτωση για μία σπουδαία μονή της Λευκωσίας. Πρόκειται για τη λατινική μονή της Παναγίας της Τύρου ή Santa Maria Maggiore ή και Santa Maria de Sur από την αραβική ονομασία της Τύρου. Η οικοδόμηση της εκκλησίας της Παναγίας της Τύρου ανάγεται στα τέλη του 13ου με αρχές του 14ου αιώνα και βρίσκεται στο κατεχόμενο από τους Τούρκους τμήμα της Λευκωσίας. Ο ναός αυτός είναι γνωστός σήμερα ως Αρμένικη Εκκλησία, γιατί μετά την οθωμανική κατάκτηση της Κύπρου παραχωρήθηκε από τους κατακτητές στους Αρμένιους. Σημειώνω, ωστόσο, ότι ουδέποτε προηγουμένως, σύμφωνα πάντα με τις αρχειακές πηγές, υπαγόταν η μονή αυτή στη δικαιοδοσία των Αρμενίων. Σε πληθώρα στοιχείων που απαντούν στις βενετικές πηγές απουσιάζει παντελώς, έστω οποιαδήποτε μνεία ή συσχέτιση της μονής με τους Αρμένιους.

Η μονή είχε παρακμάσει στις αρχές του 16ου αιώνα και ανασυστάθηκε και επισκευάστηκε στα μέσα του ίδιου αιώνα με τη φροντίδα της κοινότητας της Λευκωσίας (Università). Επίσης, για να ενισχυθεί οικονομικά η μονή αποφασίστηκε η διάλυση της λατινικής γυναικείας μονής του Αγίου Θεοδώρου στη Λευκωσία, η οποία είχε παρακμάσει και η περιουσία της παραχωρήθηκε στη Μονή της Παναγίας της Τύρου.

Το 1546, μετά τις ενέργειες της κοινότητας της Λευκωσίας, τρεις μοναχές του Τάγματος του Αγίου Βενεδίκτου, που υπηρετούσαν στη Μονή του Τιμίου Σταυρού της Ιουδαϊκής, στη Βενετία, έφθασαν στην Κύπρο για να στελεχώσουν τη Μονή της Παναγίας της Τύρου. Και οι τρεις κατάγονταν από τη μεγάλη κυπριακή οικογένεια των Συγκλητικών. Η μονή λειτουργούσε έως την κατάκτηση της Λευκωσίας το 1570 από τους Οθωμανούς και πηγές της άλωσης αναφέρονται στην αιχμαλωσία της ηγουμένης, η

οποία μετά την απελευθέρωσή της κατέφυγε στη Βενετία. Όλες αυτές οι πηγές τεκμηριώνουν πλήρως ότι η αποκαλούμενη σήμερα Αρμένικη Εκκλησία δεν είναι άλλη παρά η πάλαι ποτέ Παναγία της Τύρου. Τέλος, αβασιμοί ισχυρισμοί που εξακολουθούν να αναπαράγονται περί ταύτισης της μονής με την Παναγία *Τορτόζα*, φρονώ ότι τελεσίδικα καταρρίπτονται με τις αρχειακές πηγές που θα σχολιαστούν στην παρούσα ανακοίνωση.

ARCHIVAL EVIDENCE FOR THE MEDIEVAL NUNNERY OF THE VIRGIN OF TYROS IN OCCUPIED NICOSIA

The Latin nunnery of the Virgin of Tyros in Nicosia, whose history goes back to the 13th century, is mentioned in the sources of both the Frankish and the Venetian times of the foreign sovereignty of the island. After the Ottoman occupation the nunnery was granted to the Armenians and its history, after centuries of foreign domination, was forgotten and falsified. The Armenians of Cyprus believe that it belonged to them since the Latin period and scholarly studies on the subject identify the building with the monastery of the Virgin of *Tortosa*. The archival, material however, shows clearly that the monastery is none other than the Latin nunnery of the Virgin of Tyros.

ΜΕΛΠΟΜΕΝΗ ΠΕΡΔΙΚΟΠΟΥΛΟΥ
MELPOMENI PERDIKOPOULOU

Ο ΠΥΡΓΟΣ ΤΟΥ ΚΑΤΩ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ ΠΕΛΛΑΣ: ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Το χωριό του Κάτω Γραμματικού βρίσκεται σήμερα στα όρια της περιφερειακής ενότητας Πέλλας με εκείνη της Φλώρινας. Είναι χτισμένο στις βόρειες πλαγιές του Βερμίου σε υψόμετρο 820 περίπου μέτρων και νοτιοανατολικά της λίμνης Βεγορίτιδας. Ο ιστορικός οικισμός του Κάτω Γραμματικού μαρτυρείται ήδη στις γραπτές πηγές από το 1467/68. Σύμφωνα με αυτές, το χωριό ανήκε στον καζά του Οστρόβου (σημερινή Άρνισσα), που βρισκόταν 15 περίπου χλμ. βορειοδυτικά. Στο κέντρο του σημερινού οικισμού σώζεται, σε ύψος δύο ορόφων, ένας τετράπλευρος πύργος, η ανέγερση του οποίου έχει τοποθετηθεί χρονολογικά στο ευρύ διάστημα του 17ου αιώνα, σύμφωνα με τον Διαρκή Κατάλογο Κηρυγμένων Αρχαιολογικών χώρων και Μνημείων της Ελλάδος. Πρόκειται για μία ορθογωνική κατασκευή, με διαστάσεις 9,4×7 μ. και σωζόμενο ύψος 7-8,9 μ. Οι τοίχοι του πύργου είναι κατασκευασμένοι από ημιλαξευτούς λίθους, που είναι άφθονοι στην ευρύτερη περιοχή, και συνδέονται με ένα παχύ, ισχυρό και χωρίς προσμίξεις κεραμάλευρου, ασβεστοκονίαμα, ενώ ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η παντελής απουσία πλίνθων από την ανωδομή, καθώς και από το τοξωτό άνοιγμα της εισόδου, ενώ το πάχος των τοίχων αγγίζει τα 1,4 μ. Πρόκειται, συνεπώς για ένα ιδιαίτερο ισχυρό κτίσμα, με σαφώς αμυντικό χαρακτήρα, που ενισχύεται από την παρουσία λιθωφόρου περιμετρικά του πύργου, που έχει ερμηνευτεί ως περίβολος. Παρά την επιμέλεια της κατασκευής του, δεν εντοπίζεται κανένα διακοσμητικό στοιχείο, το οποίο θα «ελάφρυνε» τις εξωτερικές επιφάνειες του πύργου και θα αποτελούσε μία ένδειξη για τη χρονολόγησή του. Στόχος της ανακοίνωσης είναι η εκτενής περιγραφή του πύργου σε μία προσπάθεια ακριβέστερης χρονολόγησής του. Επιπλέον, η ένταξη του πύργου στο ευρύτερο οδικό δίκτυο της περιοχής, καθώς και το δίκτυο οχυρώσεων της μπορεί να μας παραπέμψει στους λόγους και την περίοδο ανέγερσής του.

THE TOWER OF KATO GRAMMATIKO IN PELLA: A PREMIER APPROACH

The village of Kato Grammatiko is today on the border with the regional unit of Florina. It is built on the northern slopes of Vermio at an altitude of approximately 820 meters and southeast of Lake Vegoritida. The historical settlement of Kato Grammatiko is already attested in the written sources from 1467/68. In the center of the village lies a four-sided tower, the construction of which has been chronologically placed in the broad period of the 17th century. It is a rectangular construction, with dimensions of 9.4×7m., and surviving height of 7-8.9m. The walls of the tower are made of semi-cut stones, which are abundant in the wider area. It is, therefore, a particularly strong building, with a clearly defensive character, which is reinforced by the presence of stone piles around the perimeter of the tower, which have been interpreted as an enclosure. Despite the diligence of its construction, no decorative element is found, which would «lighten» the external surfaces of the tower and would be an indication of its dating. Therefore, the aim of this announcement is the extensive description of the tower, accompanied by the author's drawings and photographs, in an effort to date it more precisely. In addition, the inclusion of the tower in the wider road network of the region, as well as its fortification network can refer us to the reasons and period of its construction.

ΤΟ ΚΟΣΜΙΚΟ ΚΤΗΡΙΟ ΒΟΡΕΙΩΣ
ΤΗΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ
ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Η παρούσα ανακοίνωση εξετάζει και αποπειράται να ερμηνεύσει τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του κοσμικού κτηρίου που καταλάμβανε την προς βορρά της Αχειροποιήτου οικοδομική νησίδα, τα οποία είχαν στο παρελθόν αποδοθεί σε προγενέστερο του ναού συγκρότημα ρωμαϊκών λουτρών.

Ο νότιος εξωτερικός τοίχος του κτηρίου που καταλαμβάνει την προς βορρά, σε σχέση με την Αχειροποιήτο, οικοδομική νησίδα και ορίζει τη βόρεια οικοδομική γραμμή της μεταξύ τους δευτερεύουσας αδιέξοδης οδού, πλάτους 6,50 μ., χαρακτηρίζεται από μεικτό σύστημα δόμησης. Στο αποκαλυφθέν τμήμα του, διακρίνονται τέσσερα αρχικά ανοίγματα με πλινθόκτιστες παραστάδες, πλάτους 1 μ. τα τρία δυτικά, τα οποία έχουν μεταγενεστέρως φραχθεί με λιθοδομή, και 2 μ. το ανατολικό.

Σε μεταγενέστερη φάση του κτηρίου στην ποδιά του ευρύτερου ανατολικού ανοίγματος προς την οδό, σε ύψος 1,50 μ. ψηλότερα από το δάπεδο της βασιλικής, τοποθετήθηκε μαρμάρινο κατώφλι, κατασκευασμένο από την κατάλληλα μεταποιημένη βάση μαρμάρινης κλινόμορφης σαρκοφάγου με ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο και πέλματα λέοντος, ανάλογο με τα κατώφλια του νάρθηκα της βασιλικής. Μέσω πλινθόκτιστης κλίμακας, πέντε συνολικά αναβαθμών, η είσοδος που σηματοδοτήθηκε από το μαρμάρινο κατώφλι, οδηγούσε στο εσωτερικό του κτηρίου, σε επίπεδο 2,95-3 μ. ψηλότερα από το δάπεδο της πρωτοβυζαντινής βασιλικής και 2μ. περίπου από το επίπεδο της βόρειας στοάς που προσκτίστηκε στον ναό κατά τον 7ο αιώνα.

Όταν το επίπεδο του εδάφους νοτίως του τοίχου είχε ανέλθει στο ύψος του μαρμάρινου κατωφλιού, το τμήμα του τοίχου ανατολικά του θυρώματος, μετατοπίστηκε προς νότο κατά 1,5 μ., καταλαμβάνοντας τμήμα της –ήδη καταληφθείσας από τη βόρεια στοά του ναού– οδού. Στο σημείο αυτό διαμορφώθηκε εξέχουσα κατά 0,60 μ. παραστάδα στο άνω σωζόμενο τμήμα της οποίας διακρίνεται η γένεση τόξου, πιθανώς για τη στήριξη ενός

περιορισμένων διαστάσεων εξώστη του ήδη υπερυψωμένου εσωτερικά επιπέδου.

Στο ανώτερο επίπεδο του εν λόγω κτηρίου στο οποίο οδηγούσε η μεταγενέστερη είσοδος με το μαρμάρινο κατώφλι και την πλινθόκτιστη κλίμακα, εντοπίστηκε—στη βορειανατολική γωνία του σύγχρονου περιβόλου του ναού—η ημικυκλική ασίδα του θερμού οίκου ενός λουτρούνα, στην οποία βασίστηκε η παλαιότερη ταύτιση του οικοδομήματος, πάνω στα ερείπια του οποίου ιδρύθηκε η Αχειροποίητος, με κτηριακό συγκρότημα δημόσιων λουτρών.

Στο σημείο αυτό, που ταυτίζεται με τη βορειανατολική γωνία του σύγχρονου περιβόλου του ναού, το κοσμικό κτήριο κάμπτεται προς νότο και διαμορφώνει πτέρυγα με σειρά δωματίων στον άξονα B-N, που περιβάλλει το βόρειο κλίτος της βασιλικής από τα ανατολικά. Η πτέρυγα αυτή του κτηρίου καταλήγει σε μαρμάρινο κατώφλι έτερης εισόδου του, που ανοιγόταν στο βόρειο πέρας του *cardo* που διερχόταν ανατολικά της βασιλικής, ο οποίος λόγω της μεγάλης υψομετρικής διαφοράς δεν συνέχιζε προς βορρά και συνέβαλε προς ανατολάς με την παράλληλη προς τον *decumanus maximus* οδό στον άξονα της σύγχρονης οδού Μακρυγιάννη.

Στην παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζονται τα αρχαιολογικά δεδομένα βάσει των οποίων ταυτίζονται οι θέσεις των οδών που όριζαν τις δύο γειτονικές οικοδομικές νησίδες, παρουσιάζονται τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του προς βορρά κτηρίου, ανιχνεύονται οι κτηριακές του φάσεις και επιχειρείται η ερμηνεία της σταδιακά στενότερης σχέσης του υπό εξέταση κοσμικού κτηρίου με την πρωτοβυζαντινή βασιλική.

THE SECULAR BUILDING TO THE NORTH OF THE ACHEIROPOIETOS AND ITS RELATION TO THE EARLY BYZANTINE BASILICA

This communication examines and attempts to interpret the secular building that occupied the urban insula to the north of the Acheiropoiotos, which had previously been attributed to the architectural complex preceding the early Byzantine basilica—supposedly identified with Roman public baths. It presents the archaeological data on the basis of which the horizontiography of the streets that were defining the neighboring urban *insulae* are identified, examines the architectural remains of the secular building under examination, discusses its structural phases, and attempts to interpret the gradually closer relation of this secular building with the early Byzantine basilica.

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΤΥΡΝΑΒΟΥ

Ο Τύρναβος του 17ου αιώνα είναι μια σημαντική πόλη της εποχής, με περισσότερους από 6.000 κατοίκους και μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού στοιχείου. Σύμφωνα με δημοσιευμένες μαρτυρίες περιηγητών είναι ευχάριστη πολιτεία με δεκαοκτώ εκκλησίες και τρία τζαμιά, που μπορούσε να φιλοξενεί σε ωραία κτίρια πρεσβευτές ξένων χωρών.

Κατά την εξέταση μεγάλου αριθμού εικόνων, που συντηρήθηκαν πρόσφατα από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λάρισας σε συνεργασία με την Ιερά Μητρόπολη Λαρίσης και Τυρνάβου, διαπιστώθηκε η ύπαρξη έργων με μεγάλη καλλιτεχνική ποιότητα, ενώ αντιπροσωπεύονται πολλά καλλιτεχνικά ρεύματα, με σημαντικότερα τα εξής: Μια πρώτη κατηγορία συνιστούν έργα που σχετίζονται με τον βορειοελλαδικό χώρο, όπως με τα εργαστήρια των Λινοτοπιτών και άλλα ρεύματα Μακεδονίας και Ηπείρου. Αυτά τοποθετούνται στην αρχή της περιόδου, στον 16ο και το πρώτο μισό του 17ου αιώνα. Την δεύτερη κατηγορία αποτελούν έργα κρητικών ζωγράφων, όπως του Αντωνίου Αγοραστού, γνωστού κυρίως από το έργο του στη Σκόπελο από το 1667 και εξής. Τα υπογεγραμμένα έργα του στον Τύρναβο τοποθετούνται μεταξύ των ετών 1668 και 1687, ενώ υπάρχουν και άλλα που τον ακολουθούν και φθάνουν μέχρι τον 18ο αιώνα. Τέλος, μια τρίτη κατηγορία συνιστούν έργα εργαστηρίων των Αγράφων, αρκετά γνωστά στην εποχή εκείνη, καθώς υπάρχει η μαρτυρία του Ρώσου πατριάρχη για αποστολή ζωγράφων στη Ρωσία.

Η ποικιλία προέλευσης επιβεβαιώνει τον εμπορικό χαρακτήρα της πόλης, που μαρτυρείται από άλλες πηγές και ξεκινά από νωρίς να διακινεί τα προϊόντα των βαφείων και των υφαντουργειών στις χώρες των Βαλκανίων και της κεντρικής Ευρώπης. Ένδειξη της ακμής των βιοτεχνικών εργαστηρίων αποτελεί η συχνή αναφορά των συντεχνιών, ήδη από τον 17ο αιώνα. Ιδιαίτερα η παρουσία των κρητικών έργων δείχνει την ύπαρξη αστικής τάξης, που είχε επαφή με τον νησιωτικό χώρο και τη Δύση, κυρίως μέσω των λιμανιών του Παγασητικού και της Ηπείρου. Οι επαφές με την περιοχή των Αγράφων τεκμηριώνονται με την παρουσία Αγραφιωτών λογίων στον

Τύρναβο του 17ου αιώνα, επαφές που μπορούν να δια φωτίσουν την κίνηση των καλλιτεχνών.

POST-BYZANTINE ICONS OF TYRNAVOS

Tyrnavos of the 17th century is an important city, with more than 6,000 inhabitants and a majority of Greek population. It is recorded as a pleasant city with many churches, which could host foreign ambassadors. A great number of old icons have been preserved in the churches. Recently, conservation work executed by the Ephorate of Antiquities of Larissa, with collaboration of the Metropolis of Larissa and Tyrnavos, revealed that these icons possess great quality and represent different artistic currents, active in that period. Some of them are connected to North Greece, others with the region of Agrapha or Cretan artists. This variety reflects the commercial character of the city, which stayed in contact with many different centers of the period.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗ • ANGELIKI STRATI

**ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ
ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ
ΣΧΟΛΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ**

Στον εκθεσιακό χώρο του Βυζαντινού Μουσείου Καστοριάς και στην Σπλούσια Συλλογή του εκτίθενται και φυλάσσονται αντίστοιχα τόσο φορητές όσο και δεσποτικές εικόνες, όπως και επιστυλίου τέμπλου και βημόθυρα. Οι εικόνες χρονολογούνται από τον 12ο έως και τον 18ο αιώνα και οι περισσότερες προέρχονται από βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς της Καστοριάς, ενώ ελάχιστες από ναούς της ευρύτερης περιφέρειάς της και το σκευοφυλάκιο της Ιεράς Μητρόπολης Καστοριάς. Αντικείμενο της ανακοίνωσής μας αποτελούν πέντε φορητές εικόνες και τρεις εικόνες επιστυλίου τέμπλου, άγνωστες έως τώρα στη βιβλιογραφία.

Στη Συλλογή του Μουσείου φυλάσσεται η εικόνα του αγίου Νικολάου που προέρχεται από τον βυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (1360-1380) και πιθανότατα αποτελούσε τη δεσποτική εικόνα του τέμπλου. Η κατάσταση διατήρησής της είναι μέτρια, μια που υπάρχουν εκτεταμένες φθορές στη ζωγραφική επιφάνεια και ρηγματώσεις του ξύλου. Ο άγιος Νικόλαος εικονίζεται ημίσωμος μέσα σε χρυσό βάθος, στον γνωστό εικονογραφικό τύπο του. Εκατέρωθεν των ώμων του απεικονίζονται μικρογραφικά και σε προτομή ο Χριστός και η Παναγία, προσφέροντάς του τα διακριτικά του αρχιερατικού αξιώματος, ευαγγέλιο και ωμοφόριο αντίστοιχα. Τόσο τα προσωπογραφικά όσο και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του αγίου αλλά κυρίως των συμπληρωματικών μορφών σχετίζονται με τη ζωγραφική του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα και έτσι την χρονολογούν στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα.

Από τον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (1431/32), οικισμό εκτός της Καστοριάς, προέρχεται το ζευγάρι των δεσποτικών εικόνων τέμπλου, με τον άγιο Τρύφωνα, προστάτη των αμπελουργών με κλαδευτήρι στο χέρι, και τον Χριστό στον καθιερωμένο τύπο του Παντοκράτορος. Τα κοινά τεχνικά χαρακτηριστικά, ο χρυσός κάμπος από ανάγλυφα πλακίδια και εν γένει η διακοσμητικότητα τις εντάσσουν στο ίδιο τοπικό

εργαστήριο, σχετιζόμενο με τη ζωγραφική του ναού, και τις χρονολογούν στο πρώτο τέταρτο του 15ου αιώνα.

Οι εικόνες επιστυλίου τέμπλου της Υπαπαντής, της Μεταμόρφωσης και της Κοίμησης της Θεοτόκου που προέρχονται από τον ναό του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Σερβιώτη, έχουν πολλά κοινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά μεταξύ τους, παρά τη μέτρια κατάσταση διατήρησής τους. Λόγω όμως της στενής καλλιτεχνικής συνάφειάς τους με το έργο του δραστήριου ζωγράφου Ιωάννη από τη Γράμμοστα του πρώτου μισού του 16ου αιώνα, σημαντικής και δυναμικής προσωπικότητας στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, αποδίδονται με πειστικότητα σε αυτόν.

Η δεσποτική εικόνα τέμπλου με τον Χριστό Παντοκράτορα ένθρονο, και προέλευση τον ναό του Αγίου Νικολάου του Ρεζά, ενορίας Καρύδη, αποτελεί ζευγάρι με την ομοειδή εικόνα της Θεοτόκου Οδηγήτριας ένθρονης με την επωνυμία Παντάνασσα, που προέρχεται από τον ναό του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας. Τα παρόμοια τεχνικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τους συνηγορούν θετικά στην άποψη ότι έγιναν είτε από τον ίδιο ζωγράφο είτε από ένα κοινό καλλιτεχνικό εργαστήριο για το τέμπλο κάποιου ναού της πολιτείας, και συνδέονται πιθανότατα με την ζωγραφική του Αγίου Νικολάου του Ρεζά, ενορίας Καρύδη (1712).

UNPUBLISHED ICONS AT THE BYZANTINE MUSEUM OF KASTORIA. COMMENTS AND OBSERVATIONS

The subject of the paper is about five portable icons and three of the epistyle of the iconostasis, unknown until now to the bibliography, which are kept in the Collection of the Byzantine Museum of Kastoria. The icons are of St Nicholas from the church of Hagios Nikolaos of Tzotzas (1360-1380), of St Trifon and Christ Pantokrator from the church of the Dormition of the Virgin in Zeugostasi village in Kastoria (1431/32), the icons from the epistyle of the iconostasis depicting the Annunciation, the Transfiguration and the Dormition of the Virgin, from the church of Hagios Ioannis the Theologian Serviotis in Kastoria (first half of the 16th century) and a pair of despotic icons depicting Christ Pantokrator and Panagia Pantanassa (ca 1712) from Hagios Nikolaos of Karydi in Kastoria.

ΝΙΚΟΣ ΤΣΙΒΙΚΗΣ • ΝΙΚΟΣ ΤΣΙΒΙΚΗΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ
ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝ

Η μελέτη της βυζαντινής υπαίθρου και του αγροτικού τοπίου αποτελούν σχετικά νέες κατευθύνσεις για τις βυζαντινές σπουδές που όμως τα τελευταία χρόνια συναντούν ιδιαίτερη διάδοση. Ειδικότερα η αρχαιολογία μέσω της συστηματικής τεκμηρίωσης των καταλοίπων της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας και των επιπτώσεων που είχε στο τοπίο η ανθρώπινη παρέμβαση κατά τα βυζαντινά χρόνια προσφέρει νέες ευκαιρίες κατανόησης της συνύπαρξης ανθρώπου και περιβάλλοντος.

Στο πλαίσιο της ανακοίνωσης θα επιχειρήσουμε να συνοψίσουμε τις βασικές θεωρητικές και πρακτικές προσεγγίσεις που έχει προσφέρει μέχρι σήμερα η αρχαιολογία στη μελέτη του βυζαντινού αγροτικού τοπίου αλλά και να δούμε τις προοπτικές που ανοίγει η συνεχιζόμενη έρευνα με την εφαρμογή νέων εργαλείων. Από την παραδοσιακή ανασκαφή ως τις συστηματικές έρευνες πεδίου, η βυζαντινή ύπαιθρος αργά αλλά σταθερά αποκαλύπτεται, έστω και αν πολλές φορές ιδίως παλαιότερα το ενδιαφέρον ήταν μόνο περιφερειακό ή δευτερεύον. Αγροτικές κωμοπόλεις, χωριά και ακόμη μικρότεροι οικισμοί αποκαλύπτονται αρχαιολογικά και διερευνώνται μέσα από ένα πλήθος εργαλείων τα τελευταία χρόνια: ο υλικός πολιτισμός αλλά και οι μορφές έκφρασης της ιδεολογίας στην ύπαιθρο βρίσκουν τη θέση τους στη μελέτη, τις δημοσιεύσεις και τις προθήκες των μουσείων: παραγωγικές εγκαταστάσεις, χώροι και σκεύη αποθήκευσης όπως και εργαλεία που σχετίζονται με τη ζωή στην ύπαιθρο και την αγροτική παραγωγή κατατάσσονται, χρονολογούνται και δίνουν φωνές σε διαδικασίες και πληθυσμούς που παρέμεναν επί μακρό στα παρασκήνια.

Με τον ίδιο τρόπο, ο ίδιος ο αγροτικός χώρος και το περιβάλλον έξω από τους ανθρώπινους οικισμούς είναι πλέον αντικείμενο μελέτης μέσω νέων αρχαιολογικών προσεγγίσεων και εργαλείων. Ο παραγωγικός χώρος, οι αγροί και τα χωράφια, οι γαίες, οι διάφορες δεντροκαλλιέργειες, οι πεζούλες, οι περιοχές βόσκησης, οι υδάτινοι πόροι και τα δάση τραβούν την

προσοχή των μελετητών της βυζαντινής υπαίθρου και γίνονται αντικείμενο παρατήρησης των κοινωνικών, οικονομικών και τεχνολογικών αλλαγών που συντελούνται κατά τη μακρά βυζαντινή χιλιετία σε μια διευρυμένη γεωγραφική ζώνη άμεσου ελέγχου και επιρροής του βυζαντινού κράτους. Οι αγροτικές και κτηνοτροφικές πρακτικές, και άλλες παραγωγικές διαδικασίες, που στο σύνολο τους λαμβάνουν χώρα στην υπαίθρο χώρα, γίνονται προσπελάσιμες μέσα από την μελέτη του ευρύτερου αγροτικού τοπίου.

Τέλος, θα παρουσιάσουμε ως μελέτη περίπτωσης μια νέα μεθοδολογία για την ολιστική κατανόηση της αγροτικής υπαίθρου όπως αυτή αναπτύχθηκε από το ερευνητικό πρόγραμμα «Byzantine Agricultural Landscape Across the Aegean» του ΙΜΣ/ΙΤΕ με χρηματοδότηση του ΕΛΙΔΕΚ που στοχεύει μέσω της παράλληλης μελέτης δύο περιπτώσεων (Αμόριο στη Μικρά Ασία και Μεσσήνη στην Πελοπόννησο) να επιτύχει μια συστηματική συγκριτική αρχαιολογική ανάλυση του βυζαντινού αγροτικού τοπίου και των ιστορικών και περιβαλλοντικών συνθηκών που συνέβαλαν στη διαμόρφωσή του.

Στο κέντρο της ανάλυσης μας βρίσκονται: (α) γραπτές πηγές που αναφέρονται στην αγροτική παραγωγή, στην οργάνωση των αγρών, στα εργαλεία και στα κτήρια αποθήκευσης και δευτερογενούς επεξεργασίας των αγροτικών προϊόντων, (β) αρχαιολογικά κατάλοιπα από ανασκαφές που αναφέρονται σε όλα τα προηγούμενα, (γ) ανάλυση του τοπίου μέσω δορυφορικών απεικονίσεων και αεροφωτογραφιών, (δ) αξιοποίηση των στοιχείων για το παλαιοπεριβάλλον. Οι διαφορετικές συνθήκες που επικρατούν στις δύο θέσεις της σχετικής μελέτης, από τη μια τα υψίπεδα της λεκάνης των πηγών του Σαγγαρείου στη κεντρική Μικρά Ασία και από την άλλη ο συνδυασμός πεδινών και ορεινών όγκων της Άνω Μεσσηνίας στην πελοποννησιακή ενδοχώρα, μας βοηθούν να θέσουμε με ένταση το ερώτημα κατά πόσο η βυζαντινή αγροτική υπαίθρος χαρακτηριζόταν από κεντρικό σχεδιασμό με κοινές πρακτικές ή οριζόταν από τις τοπικές ιδιαιτερότητες της γεωγραφίας, των ανθρώπων και του κλίματος.

ARCHAEOLOGICAL APPROACHES TO THE BYZANTINE AGRICULTURAL LANDSCAPE: CURRENT SITUATION AND FUTURE PERSPECTIVES

The Byzantine countryside and its rural landscape have become a burgeo-

ning field of study in recent years, offering valuable insights into the interaction between humans and the environment during the Byzantine period. Archaeology in particular, through its meticulous documentation of agricultural remains and human interventions in the landscape, offers unique perspectives on Byzantine agricultural practices and systems. In this lecture, we will first attempt to summarize the basic theoretical and practical approaches that archaeology has offered to the study of the Byzantine countryside so far, but also to look at the new perspectives that ongoing research is opening up through the application of new tools. The rural space itself, as well as the environment outside human settlements, is now being studied through new archaeological approaches and tools. Productive space, fields and arable land, plots of land, various tree crops, terraces, pastures, water resources, and forests are attracting the attention of scholars of the Byzantine countryside and becoming the object of observation of the social, economic, and technological changes that took place during the long Byzantine millennium. Finally, we will present an innovative project called «Byzantine Agricultural Landscape Across the Aegean» (BALAA), organized by the IMS/FORTH with the support of the HFRI, which aims to provide a heuristic examination of the Byzantine rural landscape through the analysis of two different case studies: Amorium in Asia Minor and Mesene in the Peloponnese. Using a systematic and comparative archaeological approach, the project aims to elucidate the historical and environmental factors that shaped the Byzantine countryside.

ΤΑ ΜΑΡΜΑΡΟΘΕΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΔΑΠΕΔΟΥ
ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΣΤΟ ΚΑΛΛΙΟΝ ΤΗΣ ΦΩΚΙΔΑΣ

Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο χωριό Κάλλιον (τέως Βελούχοβο) του νομού Φωκίδας, είναι ένα μνημείο εν πολλοίς άγνωστο στην έρευνα και δυστυχώς μη προσεγγίσιμο πλέον. Τα κατάλοιπά του εντοπίστηκαν στη θέση Πανηγυροστάσι και ανασκάφηκαν από τον Βασίλειο Πετράκο κατά τη διετία 1971-1972· στη συνέχεια καλύφθηκαν από τα νερά της τεχνητής λίμνης του φράγματος του Μόρνου. Ο μικρών διαστάσεων ναός ανήκε στον τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο και νάρθηκα. Η χρονολόγησή του είναι ασαφής εξαιτίας της απουσίας ιστορικών και επιγραφικών μαρτυριών.

Την ιστορία του χαμένου αυτού μνημείου θα μπορούσε να δια φωτίσει το μαρμαροθέτημα του δαπέδου του κυρίως ναού. Η εικόνα που μας δίνουν οι ανασκαφικές φωτογραφίες, είναι ότι το δάπεδο δεν σωζόταν σε καλή κατάσταση, καθώς είχε υποστεί πολλαπλές ρηγματώσεις. Διατηρούνταν όμως σε σημαντική έκταση, ώστε να είναι δυνατή η ανάγνωση και η πρόταση αποκατάστασης της αρχικής μορφής του.

Η κύρια μεγάλη επιδαπέδια σύνθεση εντοπιζόταν στο κέντρο του τετρακάμαρου, ακριβώς έμπροσθεν του στυλοβάτη του τέμπλου. Ένα μεγάλο τετράγωνο διάχωρο αποτελούνταν από δύο ενάλληλα πλαίσια, μεταξύ των οποίων μεσολαβούσε ζώνη από ορθογώνιες πλάκες λευκού μαρμάρου. Το εξωτερικό πλαίσιο περιέτρεχε συνεχόμενη μαρμαροθετημένη ταινία με ρόδακες από μεγάλες ατρακτοειδείς κρούστες, που περιέβαλαν τετράγωνα στοιχεία. Το αντίστοιχο εσωτερικό έφερε ρομβοειδές θέμα και περιέκλειε κεντρική σύνθεση από τρία επάλληλα τετράγωνα που σχηματίζονταν με τη βοήθεια ταινιών με καμπυλόγραμμες απολήξεις. Οι ταινίες αυτές ενώνονταν κατά διαστήματα μεταξύ τους δημιουργώντας νοητά κομβία, ενώ ο άξονάς τους τονιζόταν από πολύχρωμες κρούστες. Τη διακόσμηση του δαπέδου συμπλήρωναν επιμέρους ορθογώνια διάχωρα με ακόσμητο μαρμάρινο πυρήνα και πλαίσιο με ρομβοειδές θέμα, τμήματα των

οποίων σώζονταν δυτικά, πλησίον της κεντρικής εισόδου στον κυρίως ναό.

Οι περιορισμοί που συνοδεύουν τη μελέτη των μαρμαροθετημάτων του Αγίου Νικολάου, όπως η αδυναμία εξέτασης του υλικού που έχει χρησιμοποιηθεί, καθιστούν δυσχερή τη χρονολόγησή τους. Η διάταξη που αποκτούν στα καίρια σημεία του κυρίως ναού (κάτω από τον τρούλο και στο νοτιοδυτικό διαμέρισμα) και τα γεωμετρικά θέματα που κοσμούν τις ταινίες είναι συνήθη σε δάπεδα της μεσοβυζαντινής περιόδου. Ωστόσο, το σχέδιο του κεντρικού διαχώρου με τα επάλληλα τετράγωνα και τις διακεκομμένες γραμμές που φέρουν ελικοειδείς απολήξεις βρίσκει παράλληλα σε δάπεδα του 12ου αιώνα, παραπέμποντας άμεσα σε διάχωρα από το δάπεδο του καθολικού της μονής Σαγματά.

Το δάπεδο του Αγίου Νικολάου εντάσσεται στο ευρύτερο ρεύμα παραγωγής μαρμαροθετημάτων που παρατηρείται ήδη από τον 10ο και τον 11ο αιώνα στη γεωγραφική ζώνη της Στερεάς Ελλάδας με επίκεντρο τον ναό της Παναγίας και το καθολικό της μονής του Οσίου Λουκά αντίστοιχα, και κατά τον 12ο στα καθολικά των μονών του Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα, Σαγματά, Βαρνάκοβας και Ζωοδόχου Πηγής στην Πύλη. Η περίπτωση του Αγίου Νικολάου συμπληρώνει τις γνώσεις μας αναφορικά με αυτό το φαινόμενο, πιστοποιώντας την αποκρυστάλλωση ενός διακοσμητικού λεξιλογίου γεωμετρικών –και άλλοτε ζωόμορφων θεμάτων– που αφενός έχει τις ρίζες του στα μεγάλα μνημεία της Κωνσταντινούπολης και του Αγίου Όρους, αφετέρου όμως δείχνει να αυτονομείται και να διαχέεται σε μικρότερους ναούς, εκτός μοναστικού περιβάλλοντος. Παρά τον λιτό χαρακτήρα και την προχειρότητα της κατασκευής τους, τα μαρμαροθετήματα του μικρού αυτού ναού αναδεικνύουν τις υψηλές προθέσεις των κτητόρων του, όσο και τη σημασία του ως επαρχιακού μνημείου εντός ενός νομού που μας έχει δώσει ελάχιστα δείγματα πολυτελών δαπέδων.

THE MARBLE FLOOR DECORATION OF THE CHURCH OF HAGIOS NIKOLAOS IN KALLION, PHOCIS

The church of Hagios Nikolaos in the village of Kallion (formerly known as Veluhovo) in Phocis is a monument largely unknown and unfortunately inaccessible today. Its remains were located and excavated in 1971-1972. The small-sized church belonged to the two-columned cross-in-square type with a dome and narthex. Its dating is unclear due to the absence of

historical and epigraphic evidence. However, its history could be illuminated by the decorations found on the floor within the naos. The design of the main composition finds parallels to 12th-century examples and more specifically to the floor of the katholikon of the Sagmata monastery. Despite its simplicity, the floor of Hagios Nikolaos indicates the high intentions of its patrons, as well as its importance as a provincial monument within the frame of production of such works in the area of Central Greece.

ΟΙ ΔΥΟ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΕΣ ΚΤΗΡΙΑΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΛΑΤΑΔΩΝ

Τα ισχνά ιστορικά στοιχεία σε αντίθεση με την ασφαλή χρονολόγηση των τοιχογραφιών του καθολικού της μονής Βλατάδων στην αμέσως μετά τον θάνατο του Παλαμά περίοδο (1360-1380), συνετέλεσαν αποφασιστικά ώστε να γίνει αποδεκτή η άποψη ότι η ίδρυση της μονής και ανέγερση του καθολικού της πρέπει να τοποθετηθούν στα μέσα του 14ου αιώνα. Η κυρίαρχη αυτή άποψη εδραιώθηκε στο σύνολο σχεδόν των επιστημονικών αναφορών για το καθολικό. Ούτε η διαφορετική τοιχοποιία της κόγχης του ιερού βήματος, ούτε η επισήμανση μιας προγενέστερης οικοδομικής φάσης στα θεμέλια, επηρέασαν την γενική πεποίθηση ότι ο βυζαντινός πυρήνας του ναού που είναι εγκιβωτισμένος στο μετασκευασμένο κατά την Τουρκοκρατία περίστωο, ανήκει σε μία ενιαία φάση.

Πρόσφατα προστέθηκε ένα νέο δεδομένο που μας υποχρεώνει σε σημαντικές αναθεωρήσεις των παραπάνω. Ο μέχρι πρότινος θεωρούμενος ως ενιαίος τοιχογραφικός διάκοσμος, προκύπτει ότι ανήκει σε δύο φάσεις καθώς μία ζώνη τοιχογραφιών στο δυτικό πέρασ της ανατολικής καμάρας διαπιστώθηκε ότι δεν συνανήκει με τον υπόλοιπο διάκοσμο και μάλιστα μπορεί να χρονολογηθεί με αρκετή ασφάλεια στις αρχές του 14ου αιώνα. Το νέο αυτό στοιχείο θέτει νέα δεδομένα και για την οικοδομική ιστορία του καθολικού, καθώς πρέπει να δεχτούμε ότι όταν οι αδελφοί Βλατή εγκαθίστανται στη μονή, ο βασικός πυρήνας του καθολικού υφίστατο και ήταν ήδη τοιχογραφημένος. Επομένως, οποιεσδήποτε οικοδομικές εργασίες έγιναν από την συγκεκριμένη συνοδεία συνιστούν σε μία δεύτερη παλαιολογία φάση του μνημείου.

Ο Ανδρέας Ξυγγόπουλος, είχε πρώτος επισημάνει την ομοιότητα του τρούλου του καθολικού με τους μικρούς τρούλους των Αγίων Αποστόλων. Το στοιχείο αυτό συνέτεινε ώστε να αποτολμήσει μία χρονολόγηση του καθολικού στην δεύτερη εικοσαετία του 14ου αιώνα, παραβλέποντας την απόλυτη πεποίθηση ότι οι αδελφοί Βλατή ήταν οι ιδρυτές της μονής. Ο Slobodan Ćurčić επεξέτεινε το ζήτημα αυτό κάνοντας λόγο για ένα

οικοδομικό συνεργείο στο οποίο μπορεί επίσης να αποδοθεί και ο τρούλος μικρού τετράκογχου ναού του Σωτήρος Χριστού. Με βάση τα νέα δεδομένα ο τρούλος του καθολικού της μονής Βλατάδων θα μπορούσε να είναι ο πρωιμότερος από εκείνους που ο Čurčić αποδίδει στο συγκεκριμένο οικοδομικό συνεργείο.

Υπάρχει όμως μία σειρά ερωτημάτων που προκύπτουν, στα οποία η έρευνα πρέπει να αναζητήσει απαντήσεις:

- (α) Τι μεσολάβησε ώστε το καθολικό μετά από πέντε μόλις δεκαετίες να τοιχογραφηθεί εκ νέου;
- (β) Ποια ήταν η μορφή του καθολικού στις αρχές του 14ου αιώνα;
- (γ) Εκτός από την τοιχογράφηση, ποιες επεμβάσεις έκαναν οι αδελφοί Βλατή;

Όσον αφορά τα ερωτήματα αυτά, θεωρούμε δεδομένο ότι το καθολικό υπέστη μια εκτεταμένη καταστροφή που δεν τεκμηριώνεται στις πηγές, αλλά συνδέεται με την κλίση του τρούλου προς βορειοανατολικά, η οποία αντιμετωπίστηκε με μια υποστηρικτική ξυλόπηκτη κατασκευή, πιθανότατα από τους Βλατάδες. Το στοιχείο αυτό θεωρήθηκε οθωμανική παρέμβαση και κατεδαφίστηκε κατά την αναστήλωση του καθολικού (1981-1984) αποκαλύπτοντας τις τοιχογραφίες της πρώτης φάσης.

Ουσιαστική δυσκολία συνίσταται στο να προσδιοριστεί εάν το περίστωο υπήρχε από την πρώτη παλαιολόγια φάση ή προστέθηκε μετά το 1350. Με βάση την τεκμηρίωση των ιχνών της κατεδαφισμένης ήδη από τον 16ο αιώνα θολοδομίας του περιστώου αλλά και των ανοιγμάτων στο πέρασ των κεραιών του σταυροειδούς πυρήνα, τείνουμε να δεχτούμε ότι το περίστωο προστέθηκε εξ ολοκλήρου κατά την δεύτερη παλαιολόγια φάση, εκείνη των αδελφών Βλατή.

THE TWO PALAIOLOGAN BUILDING PHASES OF THE KATHOLIKON OF VLATADON MONASTERY

The recent finding that a part of the frescoes of the catholicon of the Vlatadon monastery dates to the beginning of the 14th century proves that the church existed before the establishment of the Vlatis brothers, who are generally considered to be its founders. Based on this finding, we attempt to

answer a series of questions that arise: (a) Why did the catholicon, after only five decades, need to be repainted? (b) What was the form of the catholicon at the beginning of the 14th century? (c) Besides the wall-paintings, what other building operations did the Vlatis brothers do in the church?

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ
ΣΤΟΝ ΝΑΟ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ
ΣΤΗ ΒΕΡΟΙΑ

Ο ναός του Χριστού Παντοκράτορος βρίσκεται στον περιβάλλοντα χώρο της βυζαντινής μητροπολιτικής έδρας της Παλαιάς Μητρόπολης Βέροιας, αλλά και του μεταβυζαντινού μητροπολιτικού ναού των Πρωτοκορυφαίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, ενώ στον σύγχρονο πολεοδομικό ιστό της πόλης βρίσκεται επί της σημερινής οδού Μητροπόλεως. Αποτελεί στη σημερινή του μορφή ένα τρίκλιτο κτίσμα με υπερυψωμένο και στεγασμένο με δίρριχτη στέγη το μεσαίο τμήμα. Ο ναός σύμφωνα με τα δημοσιευμένα δεδομένα της έρευνας, περιγράφεται ως μονόχωρο και ξυλόστεγο κτίσμα, του οποίου ο βόρειος τοίχος καθαιρέθηκε στον 16ο αιώνα για τη δημιουργία βόρειου κλίτους με πρόθεση, ενώ έναν αιώνα αργότερα, στα 1687, προστίθεται κλειστή, στεγασμένη στοά στη νότια πλευρά του. Οι αρχικές ενδείξεις ύπαρξης προγενέστερου του 16ου αιώνα στρώματος τοιχογράφησης, οι ομοιότητες στις αναλογικές σχέσεις ύψους και διαστάσεων του κεντρικού τμήματος του ναού με τον μονόχωρο πυρήνα του ναού της Ανάστασης του Σωτήρος Χριστού, η πιθανή απόκρυψη στον 16ο αιώνα μίας προγενέστερης και περισσότερο προεξέχουσας κόγχης και οι αποσπασματικές ενδείξεις της τοιχοποιίας της ανατολικής όψης με τους κάθετους αρμούς που υποδεικνύουν δρομικές προσθήκες εκατέρωθεν ενός αρχικού μονόχωρου πυρήνα, αλλά και μία υποδηλούμενη ενιαία κατώτερη στρώση δόμων, συγκρότησαν στο πλαίσιο τεκμηρίωσης των μελετών αποκατάστασης, τον αρχικό πυρήνα στοιχείων για την απόδοση μίας υστεροβυζαντινής φάσης του ναού βασισμένης στα δημοσιευμένα στοιχεία, στον τύπο ενός μονόχωρου ξυλόστεγου κτίσματος με πλευρικές στοές.

Κατά τις εργασίες αποκατάστασης αποκαλύφθηκε στρώμα τοιχογράφησης κάτω από το υφιστάμενο του 16ου αιώνα στο μέτωπο της τοξοστοιχίας του νότιου τοίχου του βόρειου κλίτους. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τον εντοπισμό επάλληλων τοιχογραφικών στρωμάτων στο άνοιγμα

επικοινωνίας του κυρίως χώρου του ιερού βήματος με τον χώρο της πρόθεσης, έπειτα από την αφαίρεση ξύλινης διάταξης υποστύλωσης, στοιχειοθετεί αρχικά την πιθανότητα τρίκλιτης κάτοψης για την υστεροβυζαντινή φάση του μνημείου, ενώ σε συσχετισμό και με την αποκάλυψη ίχνους στρωμάτων τοιχογράφησης στη θέση των κάθετων αρμών του κεντρικού με τα πλάγια τμήματα της ανατολικής όψης δημιουργεί πρόσθετες υποθέσεις για την μεσολάβηση επισκευαστικών φάσεων μη διακρινόμενων στη σωζόμενη κατάσταση.

NEW EVIDENCE AND REMARKS ON THE OCCASION OF THE RESTORATION WORK IN THE BYZANTINE CHURCH OF CHRIST PANTOKRATOR IN VERIA

The church of Christ Pantokrator is situated in the vicinity of both the Byzantine metropolitan seat of the Old Metropolis of Veria and the Post-Byzantine metropolitan church of the Apostles Peter and Paul. In its current form, it is a three-aisled building with an elevated and gabled roof in the middle part. During the restoration work, a layer of mural painting was revealed beneath the existing 16th-century one on the front of the archway of the south wall of the north aisle. This fact, along with the discovery of superimposed mural painting layers in the communication opening of the Holy Bema with the Prothesis area, following the removal of a wooden sub-pillar structure, first suggests the possibility of a three-aisled ground plan for the monument's late Byzantine phase, while in correlation and by revealing traces of layers of mural painting at the location of the vertical joints of the central with the lateral parts of the eastern face it creates additional hypotheses for the mediation of repair phases not discernible in the preserved state.

Additionally, by revealing remnants of mural painting layers at the spots of the eastern facade's vertical joints between the central and lateral parts, it generates further hypotheses regarding the mediation of repair phases that are not discernible in the preserved state.

ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΥΠΟΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΣΤΟΥΣ ΟΡΕΙΝΟΥΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΒΟΪΟΥ
ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Η μελέτη των ορεινών οικισμών της περιοχής του Βοΐου, πρώην επαρχίας Ανασελίτσας στη δυτική Μακεδονία, σημαντικού τόπου καταγωγής μαστόρων οικοδόμων κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα, επέτρεψε τον εντοπισμό αγροτικών εγκαταστάσεων, απαραίτητων στην οργάνωση της αγροτοκτηνοτροφικής οικονομίας της περιοχής. Λιτή και βασισμένη στην αυτοκατανάλωση, λόγω του άγονου και ορεινού τόπου, χαρακτηρίστηκε από περιορισμένη αγροτική παραγωγή και ανάπτυξη της κτηνοτροφίας στο πλαίσιο της κάλυψης των οικογενειακών αναγκών.

Η επεξεργασία, μεταποίηση και αποθήκευση των αγαθών γίνεται κατά μεγάλο μέρος εντός της οικίας από τα μέλη της πολυμελούς οικογένειας. Η κατοικία οργανώνεται ως μία αυτοτελής ενότητα με το σπίτι και τα βοηθητικά του κτίσματα ενταγμένα σε ευρύχωρη τοιχισμένη αυλή. Στο σπίτι με όροφο εξυπηρετείται η οικογένεια με τα λίγα ζωντανά που έχει στη διάθεσή της και αποθηκεύονται τα αγαθά. Μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα οι χώροι του σπιτιού ισομοιράζονται σε βοηθητικούς και κύριους, στο ισόγειο και στον όροφο αντιστοίχως. Οι βοηθητικοί χώροι του ισογείου, συνήθως δύο, προορίζονται για τη στέγαση των ζώων (*αχούρι*) και την αποθήκευση των αγαθών (*κατώι*). Στα *κατώγια* βρίσκονται τα ξύλινα *αμπάρια* για το αλεύρι και τα δημητριακά, το κτιστό *μουρσί* για την αποθήκευση και συντήρηση των κάστανων και, σε ορισμένες περιπτώσεις, *ποστάβι* για το σταφυλοπάτημα και *βαένια* (βαρέλια) για το κρασί, ενώ σε κτιστά πεζούλια αποτίθενται αντικείμενα με τρόφιμα (*νταμιτζάνες, κιούπια, καδιά*). Διάφορα παραρτήματα της οικίας συμπληρώνουν το κτηριακό σύνολο, όπως *χαγιάτσια* για την αποθήκευση των ξύλων, *μαγειριά* και φούρνοι, *αναγκαία* (αποχωτητήρια), *μπνάρια* (πηγάδια), *κουμάσια*, κοτέτσια, στάβλοι.

Στις παρυφές των οικισμών συναντώνται *αλώνια* για το αλώνισμα και *αχυρώνες* στις οποίες οι οικογένειες αποθηκεύουν χόρτο και κλαδιά, που

αποτελούν την τροφή των αιγοπροβάτων κατά τους χειμερινούς μήνες. Στα κτήματα έξω από τους οικισμούς, όπου υπάρχουν αμπέλια, *κηπάδια* (λαχανόκηποι) και χωράφια, διώροφες *καλύβες* εξυπηρετούν την προσωρινή κατοίκηση. Στα καστανοδάση που περιβάλλουν τους οικισμούς, κτιστοί *τσάρκοι* προορίζονται για τη συντήρηση και ωρίμανση των κάστανων, μετά τη συλλογή τους και πριν από τον καθαρισμό και τη μεταφορά τους. Κοντά στους παραπόταμους *νερόμυλοι* προορίζονται για το άλεσμα των δημητριακών.

Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται μέσα από παραδείγματα αγροτικές εγκαταστάσεις της περιοχής με τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά τους, ενδεικτικές για διαμορφώσεις πολύ παλαιότερες, δεδομένου ότι η αγροτική οικονομία και γενικότερα η συγκρότηση της ζωής στους οικισμούς αυτούς διατηρήθηκαν αναλλοίωτες επί αιώνες.

AGRICULTURAL INFRASTRUCTURE IN THE MOUNTAINOUS SETTLEMENTS OF WESTERN VOIO IN WESTERN MACEDONIA DURING THE LATE OTTOMAN PERIOD

The study of the mountainous settlements in the area of Voio, former Anaselitsa province in Western Macedonia, allowed the identification of agricultural facilities, necessary to the organization of the self-consuming rural economy of the region, characterized by limited agricultural production and the development of livestock farming to meet family needs. The processing, transformation and storage of goods is largely carried out within the house complex, which is organized as an independent unit. On the periphery of the settlements threshing floors and barns are met. On the outskirts, near the vineyards and fields, two-storey huts serve temporary habitation. Stone built huts in the chestnut forests are used for storing the chestnuts. Near the rivers, water mills are used for grinding cereals. In this paper various examples of agricultural facilities of the area are presented.

SHARON E. J. GERSTEL

THE BYZANTINE VILLAGE:
LOOKING BACKWARD AND FORWARD

In 2019, the Greek submission for the best international feature category at the 92nd Academy Awards, *When Tomatoes Met Wagner*, focused on a depopulated village in Karditsa and the attempts of a small number of villagers to save their *chorio* by producing artisanal tomato products for export. Directed by Marianna Economou, who studied social anthropology, photojournalism, and film production at University College London, the documentary focused on the challenges of a village to survive. Beyond this focus, however, the film also subtly addressed gender dynamics, social hierarchies, the lure of the city, and the pace of village life. The challenges to the survival of the *chorio* were best articulated by one elderly female resident who simply stated: “There is no future here. When the elderly like me die, then their children will leave. They can’t stay here. There is no life in our village. There is no life.” This is a sentiment that has been expressed to me numerous times by elderly men and women throughout Greece who have encouraged me—who have encouraged scholars—to turn to the history of the *chorio*, including studying its Byzantine past, as a way to save the future of the village. For the last several decades, Byzantine historians, art historians, archaeologists, and anthropologists have increasingly turned to the study of villages and the Byzantine countryside in order to investigate large issues, including collectivities, resiliency, identity, time, literacy, piety, senses, emotions, and mobility. The study of *the village* challenges modern-day scholars to look beyond histories written by the elite in order to harness information from the landscape, the built environment, visual sources, material culture, archaeological remains, skeletal pathologies, and even oral histories and memories. In this talk, which is intended as a brief overview, I hope to provide some case studies that illuminate the kinds of issues raised by a focus on the village. What can the study of Byzantine villages tell us about those who left virtually no written records? What are the benefits of illuminating the history of village populations? And, beyond

our own scholarship, what are our responsibilities to advocate for the preservation of the remains of buildings, monumental painting, and material remains that fall outside the mainstream of Byzantine Studies?

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΧΩΡΙΟ: ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΜΕ ΜΙΑ ΜΑΤΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΟΝ

Το 2019, η ελληνική ταινία «Όταν ο Βάγκνερ συνάντησε τις ντομάτες» που υποβλήθηκε στα 92α Βραβεία Όσκαρ, στην κατηγορία της Διεθνούς ταινίας μεγάλου μήκους, ήταν επικεντρωμένη σε ένα ερημωμένο χωριό της Καρδίτσας και στις προσπάθειες μικρού αριθμού χωρικών να σώσουν το χωριό τους παράγοντας βιοτεχνικά προϊόντα ντομάτας για εξαγωγή. Σε σκηνοθεσία της Μαριάννας Οικονόμου, η οποία σπούδασε κοινωνική ανθρωπολογία, φωτορεπορτάζ και παραγωγή ταινιών στο University College του Λονδίνου, το ντοκιμαντέρ εστιάζει στις προσπάθειες ενός χωριού να επιβιώσει. Πέρα από το κυρίως θέμα ωστόσο, η ταινία ασχολήθηκε διακριτικά με τη δυναμική των φύλων, τις κοινωνικές ιεραρχίες, το δέλεαρ της πόλης και τον ρυθμό της ζωής στο χωριό. Η κρισιμότητα της κατάστασης διατυπώθηκε καλύτερα από μια ηλικιωμένη κάτοικο που απλά διαπιστώνει ότι: «Δεν υπάρχει μέλλον εδώ. Όταν πεθάνουν οι ηλικιωμένοι σαν εμένα, τότε τα παιδιά τους θα φύγουν. Δεν μπορούν να μείνουν εδώ. Δεν υπάρχει ζωή στο χωριό μας. Δεν υπάρχει ζωή». Αυτό είναι το συναίσθημα που μου εξέφρασαν πολλές φορές ηλικιωμένοι άνδρες και γυναίκες σε όλη την Ελλάδα που με ενθάρρυνε –όπως και άλλους μελετητές– να στραφώ στην ιστορία του χωριού, συμπεριλαμβανομένης της μελέτης του βυζαντινού παρελθόντος του, για να συμβάλω στη διάσωση του μέλλοντός του. Τις τελευταίες δεκαετίες, βυζαντινοί ιστορικοί, ιστορικοί τέχνης, αρχαιολόγοι και ανθρωπολόγοι στρέφονται όλο και περισσότερο στη μελέτη των χωριών και της βυζαντινής υπαίθρου προκειμένου να διερευνήσουν μεγάλα ζητήματα, όπως συλλογικότητες, ανθεκτικότητα, ταυτότητα, χρόνο, εγγραμμιατισμό, ευσέβεια, αισθήσεις, συναισθήματα και κινητικότητα. Η μελέτη του χωριού προκαλεί τους σύγχρονους μελετητές να κοιτάζουν πέρα από τις ιστορίες που γράφτηκαν από την ελίτ και να αξιοποιήσουν πληροφορίες από το τοπίο, το δομημένο περιβάλλον, τις οπτικές πηγές, τον υλικό πολιτισμό, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, τις σκελετικές παθολογίες, ακόμη και τις προφορικές ιστορίες και μνήμες. Σε αυτήν την εισήγηση, η

οποία αποτελεί μια σύντομη επισκόπηση του θέματος, θα προσπαθήσω να αναφερθώ σε κάποιες μελέτες περιπτώσεων που φωτίζουν τα ζητήματα που εγείρονται από την εστίαση της έρευνας στο χωριό. Τι μπορεί να μας πει η μελέτη των βυζαντινών χωριών για εκείνους που ουσιαστικά δεν άφησαν γραπτά αρχεία; Ποια είναι τα οφέλη που προκύπτουν από τη διερεύνηση της ιστορίας των πληθυσμών των χωριών; Και, πέρα από την επιστήμη μας ποια ευθύνη έχουμε να επιχειρηματολογούμε υπέρ της διατήρησης των υπολειμμάτων κτιρίων, της μνημειακής ζωγραφικής και των υλικών υπολειμμάτων, θέματα που δεν εμπίπτουν στην επικρατούσα τάση των Βυζαντινών Σπουδών;

ELENA SAENKOVA

**ICON OF CHRIST PANTOKRATOR
DATED TO THE LATE 15th CENTURY FROM
THE STATE TRETYAKOV GALLERY COLLECTION
THE ORIGINS OF A NEW ICONOGRAPHIC TYPE**

The State Tretyakov Gallery keeps the icon of the Savior shown shoulder length belonging to a special iconographic type that appeared in the Russian art in the 15th century. The icon had a rather unusual fate. In the 19th century it was acquired by merchant Kozma Soldatyonkov, a famous patron of art and collector, in Zvenigorod. The icon was likely in a poor state of preservation. So-called restorers of the 19th century, following the common method, cut out the image of Christ along the contour of the figure, transferred it to a new wooden panel and put the finishing strokes trying to make it look authentic. Following the October Revolution the icon was taken to Europe and returned to its homeland after World War II. The Tretyakov Gallery carried out professional restoration revealing the original icon painting. The time of its creation became a matter of dispute among art historians. Some of them believed that it was painted in the time of Andrei Rublev. Others considered it to be a copy of some ancient icon made by Old Believers who perfectly mastered the medieval painting technique. Modern technical and technological research has proved the authenticity of the icon painting.

This icon is of interest as one of the earliest copies of the famous icon of the Savior from the Deesis tier, painted at the turn of the 14th-15th centuries for the iconostasis of the Dormition Cathedral in Zvenigorod, the so-called Zvenigorod tier. The three surviving Deesis icons entered the history of world art as the artworks by Andrei Rublev. This attribution, devoid of historical basis, was proposed by Igor Grabar, who believed that high-quality icons could only be painted by the great master. However, the latest technical and technological research, conducted by the Tretyakov Gallery specialists, gives grounds to assert participation of the Byzantine iconographers in their creation. The iconography of the Savior goes back to the type

of straightforward depiction of Christ, common in the Byzantine tradition, with curls of hair on the left shoulder. But minor changes in the position of the Savior's figure, such as a lowered right shoulder and a slight turn of the neck, led to the formation of the new iconographic version. The image from the Tretyakov Gallery collection is probably one of the early copies of the famous icon, and it represents an important milestone in the development of the new iconographic type that became popular in the Russian art of the 15th-16th centuries.

ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΤΟΥ ΥΣΤΕΡΟΥ 15ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗ ΤΡΕΤΥΑΚΟΝ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΕΝΟΣ ΝΕΟΥ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

Η εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα, μέρος μιας Δέησης, που απόκειται τώρα στη Συλλογή Tretyakov της Μόσχας, έχει αποτελέσει αντικείμενο ζωηρής επιστημονικής συζήτησης αναφορικά με τον ζωγράφο της καθώς αποδόθηκε είτε στην εποχή του Αντρέι Ρουμπλιώφ, είτε θεωρήθηκε μεταγενέστερο αντίγραφο παλαιότερης εικόνας από τους Παλαιούς Πιστούς, οι οποίοι ειδικεύονταν στην παλαιότερη ζωγραφική. Η σύγχρονη τεχνολογική έρευνα απέδειξε την αυθεντικότητά της. Η εικόνα θεωρείται ότι αποτελεί ένα από τα παλαιότερα αντίγραφα του Χριστού Σωτήρα της Δέησης που κοσμούσε το επιστύλιο του τέμπλου στον καθεδρικό ναό της Κοίμησης στο Zvenigorod, που είχε θεωρηθεί έργο του Αντρέι Ρουμπλιώφ κατά τον Igor Grabar. Όμως, οι τελευταίες διαγνωστικές εργασίες οδήγησαν στην πρόταση συμμετοχής βυζαντινών ζωγράφων στη δημιουργία τους. Ο εικονογραφικός τύπος του Σωτήρα ταυτίζεται με τον τύπο του Χριστού, του οποίου η κόμη περιορίζεται στον αριστερό ώμο του. Όμως κάποιες επιμέρους λεπτομέρειες, όπως ο χαμηλωμένος δεξιός ώμος και η ελαφρά στροφή του λαιμού οδηγούν στην διατύπωση ενός νέου εικονογραφικού τύπου, και στη υπόθεση ότι η εικόνα της Συλλογής Tretyakov αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα αντίγραφα ενός τύπου που έγινε ιδιαίτερα αγαπητός κατά τον 15ο και τον 16ο αιώνα.

ANNA ZAKHAROVA

ON SOME ELEMENTS OF ARCHITECTURAL
DECORATION IN THE CHURCH
OF SAINT GEORGE OF MANGANA
AND RELATED BUILDINGS

The monastery of Saint George of Mangana, built by the emperor Constantine IX Monomachos (1042-1055), was one of the largest and most luxurious in Constantinople. Its substructures and lower parts were unearthed during the excavations in 1921-1923 and published in 1939 by R. Demangel and E. Mamboury. In 1924, Nikolai Brunov visited the excavations and made some photographs, now preserved at the Museum of Architecture in Moscow, showing some interesting details.

So far only one special feature of the monastery architectural decoration attracted attention: the unusual clustered pilasters with alternating semicircular and triangular profiles. Similar forms are used in the Transfiguration cathedral in Chernigov (ca. 1036), in Saint Sophia in Kiev (before 1037) and in the drum of the Elevated chapel of the Holy Sepulchre at Jerusalem (before 1047). This motif was singled out as marking the works of builders connected with imperial commissions of the 1030-1040ies. The katholikon of Nea Moni in Chios has no clustered pilasters but is adorned with rich ceramplastic decoration having much in common with similar motives in Chernigov: meanders, rosettes, crosses, zigzag, weaved patterns etc. Some of these motives are also found in Saint Sophia of Kiev.

Yet the most complicated and exuberant ceramplastic decoration is found at the Mangana. As it can be deduced from photos by Nikolai Brunov and materials published by Demangel and Mamboury, the brick decoration was concentrated in the corridor to the north of katholikon. The three piers of the corridor were pierced by semi-circular niches with W-patterns in the conches. Flanking the niches, there were complex rosettes enclosing diagonal crosses made of curved bricks, stepped niches in the shape of quadri-foolium and meanders. Some of these motives are similar to those found in Kiev, Chernigov and Nea Moni.

Even closer parallels can be found in two other Constantinopolitan buildings. First, it is the section of the Sea-walls, earlier identified as the substructures of Christ Philanthropos church and now thought to be the gate leading to the Mangana quarter. Other similar brick ornaments are found on the south façade of Eski Imaret Camii, the dating and identification of which is now under discussion. Here too one can see meander and rosettes very similar to those found in Kiev, Chernigov, Nea Moni and the Mangana. The most interesting motif, the complex rosette with a cross made of curved bricks, is found on the exonarthex, probably added to the church somewhat later. This motif is repeated several times at Mangana (the Sea walls and the church of Saint George), and in a somewhat simplified version in Nea Moni, yet it is not known elsewhere.

The paper will discuss these rare features of architectural decoration in more detail, thus contributing to a better understanding of the 11th century Constantinopolitan architecture.

ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΩΝ ΜΑΓΓΑΝΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΠΑΡΟΜΟΙΩΝ ΚΤΗΡΙΩΝ

Στην ανακοίνωση θα εξετασθούν κάποιες λεπτομέρειες της κεραμοπλαστικής διακόσμησης του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων με βάση τις φωτογραφίες του Nikolai Brunov, που ελήφθησαν το 1924 και τώρα απόκεινται στο Μουσείο Αρχιτεκτονικής στη Μόσχα. Διαπιστώνονται παραλληλίες με άλλα κτήρια της Κωνσταντινούπολης, όπως τα Θαλασσινά Τείχη στην περιοχή των Μαγγάνων και το Eski Imaret Camii με τη Νέα Μονή στη Χίο (1042-1049), την Αγία Σοφία Κιέβου (περ. 1037) και τον καθεδρικό ναό της Μεταμόρφωσης στο Chernigov (περ. 1036). Τα κτήρια αυτά μπορούν να συνδεθούν με μία ομάδα τεχνιτών που εργάζονταν κατόπιν αυτοκρατορικών παραγγελιών. Οι διαπιστώσεις αυτές μας προσφέρουν μια καλύτερη θεώρηση κάποιων χαρακτηριστικών της κωνσταντινουπολίτικης αρχιτεκτονικής του 11ου αιώνα.

ΤΑ ΣΥΜΠΟΣΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Το πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1981. Έκτοτε, το Συμπόσιο διεξάγεται κάθε χρόνο τον Απρίλιο ή Μάιο. Στο πλαίσιο του τριήμερου συμποσίου παρουσιάζονται ανακοινώσεις με θέματα αρχαιολογίας και ιστορίας της τέχνης της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. Μία από τις ημέρες του Συμποσίου είναι αφιερωμένη σε ειδικό επιστημονικό θέμα και περιλαμβάνει σχετικές εισηγήσεις και ανακοινώσεις. Έχουν παρουσιασθεί οι εξής θεματικές ενότητες:

- «Η τέχνη του 15ου αιώνα» (1988)
- «Η τέχνη κατά το διάστημα 1261-1400» (1989)
- «Το τέλος της αρχαιότητας στις πόλεις και στην ύπαιθρο με βάση τα αρχαιολογικά τεκμήρια» (1990)
- «Κυρίαρχες τάσεις στην τέχνη και αρχιτεκτονική του 16ου αιώνα» (1991)
- «Κυρίαρχες τάσεις στην τέχνη και αρχιτεκτονική κατά τους 17ο και 18ο αιώνες» (1992)
- «Η Μάνη και τα μνημεία της» (1993)
- «Χριστιανική Βοιωτία και Φθιώτιδα» (1994)
- «Η χορηγία ως παράγοντας εξέλιξης της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης» (1995)
- «Αρχαιολογικές και καλλιτεχνικές μαρτυρίες για το θάνατο» (1996)
- «Πόλεις στο Βυζάντιο από τον 5ο έως και τον 15ο αιώνα» (1997)
- «Παράδοση και ανανέωση στην τέχνη του 13ου αιώνα» (1998)
- «Κάστρα και οχυρώσεις» (1999)
- «Προσκυνήματα – Επιδράσεις στην τέχνη» (2000),
- «Εικονογραφικοί κύκλοι αγίων στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη» (2001),
- «Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή (5ος-15ος αιώνας)» (2002)
- «Ενδυμασία και καλλωπισμός στο Βυζάντιο. Μαρτυρίες της αρχαιολογίας και της τέχνης» (2003)
- «Η βυζαντινή οικία και ο εξοπλισμός της, 4ος-15ος αιώνας» (2004)
- «Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική» (2005)
- «Η γυναίκα στο Βυζάντιο: Λατρεία και τέχνη» (2006)
- «Το βυζαντινό ύφασμα. Τέχνη, τεχνική και οικονομία» (2007)
- «Κείμενα σε αντικείμενα» (2008)
- «Κείμενα σε μνημεία» (2009)

- «Οι ζωγράφοι και τα εργαστήριά τους κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο» (2010)
- «Η μετάβαση από την ύστερη αρχαιότητα στο μεσαιωνικό Βυζάντιο, 6ος-9ος αιώνας» (2011)
- «Τοπική λατρεία αγίων και λατρεία τοπικών αγίων: η μαρτυρία των πηγών, των αρχαιολογικών καταλοίπων και της εικονογραφίας» (2012)
- «Το βυζαντινό μοναστήρι. Οργάνωση και λειτουργία» (2013)
- «Η γέννηση, η εξέλιξη και οι προοπτικές της έρευνας για τη βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη στην Ελλάδα. Αφιέρωμα στα 100 χρόνια από το θάνατο του Γεωργίου Λαμπάκη και από την ίδρυση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου» (2014)
- «Η βυζαντινή Κωνσταντινούπολη και η άμεση περιφέρειά της: τοπογραφία, αρχαιολογία, αρχιτεκτονική και τέχνη» (2015)
- «Το προσκύνημα στον βυζαντινό κόσμο: αρχαιολογικές και ιστορικές μαρτυρίες» (2016)
- «Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική: από τον σχεδιασμό στην εφαρμογή» (2017)
- «Αναζητώντας τη θέση του «άλλου» στο Βυζάντιο» (2018)
- «Ιδεολογική και πολιτισμική πρόσληψη του Βυζαντίου από τους άλλους λαούς (7ος-15ος αιώνας)» (2019)

ΔΙΑΚΟΠΗ ΛΟΓΩ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ (2020)

- «Η βυζαντινή προσωπογραφία μέσα από τα αρχαιολογικά τεκμήρια, τα έργα τέχνης και τις επιγραφικές μαρτυρίες (4ος-15ος αιώνας)» (2021)
- «Προσφυγικά κειμήλια από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη» (2022)
- «Βυζάντιο και Πόλεμος» (2023)
- «Ο κόσμος της βυζαντινής υπαίθρου. Αρχαιολογικές, επιγραφικές και εικαστικές μαρτυρίες» (2024)

The first Symposium on Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art of the Christian Archaeological Society was organized in Athens in April 1981. Since then the Symposium has been held each April or May in Athens. During this three-day meeting, papers are presented on subjects relating to the archaeology and the art history of the Byzantine and Post-Byzantine period. One day is devoted to a thematic conference, accompanied by relevant papers. The below special themes were presented:

- “The Art of the 15th Century” (1988)
- “Art during the Period 1261-1400” (1989)

- “The End of Antiquity in the Cities and the Countryside, on the Basis of the Archaeological Evidence” (1990)
- “Dominant Trends in Art and Architecture in the Sixteenth Century” (1991)
- “Dominant Trends in Art and Architecture in the Seventeenth and Eighteenth Centuries” (1992)
- “Mani and its Monuments” (1993)
- “Christian Boeotia and Phthiotis” (1994)
- “Patronage as a Factor in the Development of Byzantine and Post-Byzantine Art” (1995)
- “Archaeological and Artistic Testimonies of Death” (1996)
- “Cities of Byzantium from the 5th to the 15th Century” (1997)
- “Tradition and Renewal in 13th-century Art” (1998)
- “Castles and Fortifications” (1999)
- “Places of Pilgrimage: Influences in Art” (2000)
- “Iconographic Cycles of Saints in Byzantine and Post-Byzantine Art” (2001)
- “Archaeological Evidence of Craft-Industrial Installations in the Byzantine Period (5th-15th c.)” (2002)
- “Dress and Adornment in Byzantium. Testimonies from Archaeology and Art” (2003)
- “The Byzantine House and its Equipment, 4th-15th c.” (2004)
- “Ecclesiastical Architecture” (2005)
- “Women in Byzantium: Worship and Art” (2006)
- “Byzantine Textiles: Art, Technique and Economy” (2007)
- “Texts on Objects” (2008)
- “Texts on Monuments” (2009)
- “Painters and their Workshops during the Byzantine and Post-Byzantine Period” (2010)
- “The Transition from Late Antiquity to Medieval Byzantium, 6th-9th century» (2011)
- “Local Cults of Saints and Cults of Local Saints: Evidence from Written Sources, Archaeological Remains and Iconography” (2012)
- “The Byzantine Monastery: Organization and Function” (2013)
- “The Birth, Development, and Future Prospects for Research in Byzantine Archaeology and Art in Greece: a Tribute on the 100th Anniversary of the Founding of the Byzantine and Christian Museum, and Since the Death of Georgios Lampakis” (2014)
- “Byzantine Constantinople and its Immediate environs: Topography, Archaeology, Architecture and Art” (2015)
- “Pilgrimage in the Byzantine World: Archaeological and Historical Evidence” (2016)

- “Byzantine and Post-Byzantine Architecture: from planning to implementation” (2017)
- “Seeking the place of the ‘other’ in Byzantium” (2018)
- “Ideological and cultural reception of Byzantium by other cultures (7th-15th centuries)” (2019)

BREAK DUE TO PANDEMIC (2020)

- “Byzantine prosopography through archaeological evidence, works of art, and epigraphic sources (4th-15th century)” (2021)
- “Refugee heirlooms from Asia Minor, Pontus, and Eastern Thrace” (2022)
- “Byzantium and Warfare” (2023)
- “The world of the Byzantine countryside. Archaeological, epigraphic and visual testimonies” (2024)

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

I. ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι τόμοι όλων των περιόδων του Δελτίου, πλην των εκάστοτε δύο τελευταίων ετών,
είναι αναρτημένοι στην ηλεκτρονική διεύθυνση
<http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion>

Ετήσια συνδρομή/Subscription: <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion/about/subscriptions>

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Ευρετήριο / Index των ετών 1884-2000 ..... 10,00 €

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α' (1892-1911) ..... *έκαστο*
Τεύχη 1-10 ..... 3,00 €

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' (1924-1927)
Τεύχη 1-4 ..... 3,00 €

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Γ' ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Τόμος Α' (1932) ..... 4,00 €
Τόμος Β' (1933) ..... —
Τόμος Γ' (1934-1936) ..... 4,00 €
Τόμος Δ' (1936-1938) ..... 4,00 €

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ'

Τόμος Α' (1959), Στη μνήμη Ν. Βέη, 186 σελ., 58 πίν. .... 10,00 €
Τόμος Β' (1960-1961), 232 σελ., 73 πίν. .... 10,00 €
Τόμος Γ' (1962-1963), 244 σελ., 67 πίν. .... 10,00 €
Τόμος Δ' (1964-1965), Στη μνήμη Γ. Σωτηρίου, 408 σελ., 93 πίν. .... 10,00 €
Τόμος Ε' (1966-1969), Στη μνήμη Δ. Εὐαγγελίδη, 320 σελ., 115 πίν. .... 10,00 €
Τόμος ΣΤ' (1970-1972), Στη μνήμη Π. Μιχελῆ, 254 σελ., 90 πίν. .... 10,00 €
Τόμος Ζ' (1973-1974), Στη μνήμη Α. Frolow, 212 σελ., 56 πίν. .... 10,00 €
Τόμος Η' (1975-1976), Στη μνήμη V. N. Lazarev, 246 σελ., 17 πίν. .... 10,00 €
Τόμος Θ' (1977-1979), Στη μνήμη Μαρίας Σωτηρίου, ις' + 328 σελ., 122 πίν. .... 10,00 €
Τόμος Ι' (1980-1981), Στη μνήμη Ά. Ξυγγοπούλου, μ' + 384 σελ., 110 πίν. .... 10,00 €
Τόμος ΙΑ' (1982-1983), Στη μνήμη Ά. Κ. Ορλάνδου, 288 σελ. με ένθετες εικόνες ..... 10,00 €
Τόμος ΙΒ' (1984), Στην έκατονταετηρίδα της ΧΑΕ, 515 σελ. με ένθετες εικόνες ..... 10,00 €
Τόμος ΙΓ' (1985-1986), Στη μνήμη Μ. Καλλιγιά, 318 σελ. με ένθετες εικόνες ..... 15,00 €
Τόμος ΙΔ' (1987-1988), 372 σελ. με ένθετες εικόνες ..... 15,00 €
Τόμος ΙΕ' (1989-1990), Στη μνήμη Ι. Τραυλού, 288 σελ. με ένθετες εικόνες ..... 15,00 €
Τόμος ΙΣΤ' (1991-1992), Στη μνήμη Α. Grabar, 300 σελ. με ένθετες εικόνες ..... 15,00 €
Τόμος ΙΖ' (1993-1994), Στη μνήμη Ντούλας Μουρίκη, 392 σελ. με ένθετες εικόνες ..... 25,00 €
Τόμος ΙΗ' (1995), 208 σελ. με ένθετες εικόνες ..... 20,00 €
Τόμος ΙΘ' (1996-1997), 415 σελ. με ένθετες εικόνες ..... 50,00 €
Τόμος Κ' (1998-1999), Στη μνήμη Δ. Πάλλα, 422 σελ. με ένθετες εικόνες ..... 50,00 €
Τόμος ΚΑ' (2000), 292 σελ. με ένθετες εικόνες ..... 38,00 €
Τόμος ΚΒ' (2001), Στη μνήμη Μ. Χατζηδάκη, 424 σελ. με ένθετες εικόνες ..... 50,00 €
Τόμος ΚΓ' (2002), 284 σελ. με ένθετες εικόνες ..... 40,00 €
Τόμος ΚΔ' (2003), Στη μνήμη Ν. Οικονομίδη, 424 σελ. με ένθετες εικόνες ..... 40,00 €
Τόμος ΚΕ' (2004), 240 σελ. με ένθετες εικόνες ..... 40,00 €

Τα τεύχη 4, 5, 61, 62 και 10 της Α' περιόδου, το τεύχος 1 της Β' περιόδου και ο τόμος Β' της Γ' περιόδου έχουν εξαντληθεί.

I. ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ (συνέχεια)

Τόμος ΚΣΤ' (2005), Στη μνήμη Γ. Γαλάβαρη, 418 σελ. με ένθετες εικόνες	40,00 €
Τόμος ΚΖ' (2006), Στη μνήμη Ν. Β. Δρανδάκη, 524 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΚΗ' (2007), Στη μνήμη Π. Μ. Μυλωνά, 302 σελ. με ένθετες εικόνες	40,00 €
Τόμος ΚΘ' (2008), Στη μνήμη Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, 276 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
Τόμος Λ' (2009), Στη μνήμη Ηλ. Κόλλια, 320 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
Τόμος ΛΑ' (2010), 198 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
Τόμος ΛΒ' (2011), 214 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
Τόμος ΛΓ' (2012), Στη μνήμη Δ. Κωνσταντίου, 476 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΔ' (2013), Στη μνήμη Τ. Παπαμαστοράκη, 448 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΕ' (2014), 434 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΣΤ' (2015), 384 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΖ' (2016), 336 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΗ' (2017), 384 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	65,00 €
Τόμος ΛΘ' (2018), Στη μνήμη Χ. Μπούρα, 496 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	75,00 €
Τόμος Μ' (2019), 480 σελ. (XIV + 466) με ένθετες έγχρωμες εικόνες	65,00 €
Τόμος ΜΑ' (2020), 520 σελ. (XIV + 506) με ένθετες έγχρωμες εικόνες	70,00 €
Τόμος ΜΒ' (2021), 444 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	60,00 €
Τόμος ΜΓ' (2022), Στη μνήμη Cyril A. Mango, 464 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	70,00 €

II. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Τόμος I. Peloponnes, Fasc. A: <i>Isthmos, Korinthos</i> , von N. A. Bees (Βέης), Αθήνα 1941, XCII+128 σελ.	10,00 €
Τόμος X. Crete, Fasc. A: <i>The Greek Christian Inscriptions of Crete. IVth-IXth Century A.D.</i> , by A. C. Bandy, Αθήνα 1970, 156 σελ.	10,00 €

III. ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Αγ. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, <i>Οι τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησιάς στην Αθήνα</i> , με άγγλική περίληψη, Αθήνα 1971, 150 σελ., 58 πίν. http://www.publishing.ekt.gr/el/9383	—
Th. Chatzidakis-Bacharas, <i>Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales</i> , Αθήνα 1982, 220 σελ., 96 πίν. με 112 εικόνες	12,00 €
G. Zacos, <i>Byzantine Lead Seals</i> , two volumes (Text-Plates), Bern 1984-1985, 543 σελ., 100 πίν.	44,00 €
I. Κολτσιδα-Μακρή, <i>Βυζαντινά μολυβδόβουλλα</i> , με γαλλική περίληψη, Αθήνα 1996, 204 σελ., 584 πίν.	30,00 €
Ευγ. Δρακοπούλου, <i>Η πόλη της Καστοριάς (12ος-16ος αι.)</i> , με γαλλική περίληψη, Αθήνα 1997, 190 σελ., 118 εικ. http://www.publishing.ekt.gr/el/9381	—
J. Albani, <i>Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-Kirche in Chrysapha, Lakonien</i> , με ελληνική περίληψη, Αθήνα 2000, 133 σελ., 40 πίν.	23,00 €
Σ. Βογιατζής, <i>Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Κεντρικής Ελλάδος κατά το 16ο αιώνα</i> , με αγγλική περίληψη, Αθήνα 2000, 146 σελ., 60 πίν.	30,00 €
T. Kanari, <i>Les peintures du catholicon du monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le narthex et la chapelle de Saint-Jean-le-Précurseur</i> , με ελληνική περίληψη, Αθήνα 2003, 233 σελ., 104 πίν.	45,00 €
N. Γκιολές, <i>Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Διονυσίου στο Άγιον Όρος</i> , Αθήνα 2009, 96 σελ., 83 εικ.	40,00 €
M. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, <i>Μελέτες Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης</i> , Αθήνα 2020, δύο τόμοι: 496 και 490 σελ. με εικόνες	50,00 €
M. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, <i>Ξυλόγλυπτοι σταυροί 16ου αιώνα του Γεωργίου Λάσκαρη / Wood carved crosses of the 16th century by Georgios Laskaris</i> , Αθήνα 2023, 212 σελ. με 83 έγχρωμες εικόνες	30,00 €

IV. ΑΛΛΑ

Γ. Λαμπάκης, <i>Κατάλογος της έν Ζαπείφ εκθέσεως</i> , έν Αθήναις 1891, 46 σελ.	—
Δ. Πάλλας, <i>Κατάλογος χειρογράφων του Βυζαντινού Μουσείου</i> , Αθήνα 1955, 132 σελ.	5,00 €

V. ΕΚΔΟΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

- Ζητήματα Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη, Πρακτικά Επιστημονικού Δημέρου 28-29 Μαΐου 1999*, επιμ. Ευγενία Δρακοπούλου, Συνέκδοση με το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2002, 342 σελ. με έγχρ. και α/μ εικόνες. . . . . 35,00 €
- Cristo nel'Arte Bizantina e Postbizantina. Atti del Convegno, Venezia 22-23 settembre 2000*, a cura di Chryssa A. Maltezos e George Galavaris, Venezia 2002 / *Ο Χριστός στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*. Πρακτικά Συνεδρίου, Βενετία 22-23 Σεπτεμβρίου 2000, επιμ. Χρ. Α. Μαλτέζου – Γ. Γαλάβαρης, Συνέκδοση με το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετία, Βενετία 2002, 109 σελ., XXIV έγχρ. και 53 α/μ πίνακες. . . . . 25,00 €
- Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία – Ειδικό θέμα του 22ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 17-19 Μαΐου 2002*, Συνέκδοση με το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2004, 397 σελ. με 316 έγχρ. και α/μ εικόνες. . . . . 21,20 €
- Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία – Ειδικό θέμα του 26ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 12-14 Μαΐου 2006*, επιστ. επιμ. Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσσολου, Συνέκδοση με το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2012, 314 σελ. με έγχρ. και α/μ εικόνες. . . . . 16,18 €

VI. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

- Κωνσταντία Κεφαλά, *Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στις εκκλησίες της Ρόδου*, Αθήνα 2015, 342 σελ. (αγγλική περίληψη: *Thirteenth century wall paintings in the churches of Rhodes*, σελ. 307-320, βιβλιογραφία, σελ. 321-335), με 148 ένθετες εικόνες – <http://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/chaec/catalog/book/54> . . . . . —

VII. ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Τα τεύχη του Προγράμματος των Περιλήψεων του ετησίου Συμποσίου, πλην του τελευταίου έτους, είναι αναρτημένα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/chaec>

- Πρόγραμμα και Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων* (Αθήνα 1981-) . . . . . 15,00 €

<https://independent.academia.edu/ΧριστιανικήΑρχαιολογικήΕταιρεία/ChristianArchaeologicalSociety>

ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ ΤΟΥ *43ου ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
BYZANTINΗΣ ΚΑΙ METABYZANTINΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ* ΠΟΥ ΔΙΟΡΓΑΝΩΝΕΙ ΕΤΗΣΙΩΣ Η ΧΡΙΣΤΙΑ
ΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑ
ΡΙΑΣΜΟ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΗΣ ΙΩΑΝΝΑΣ ΜΠΙΘΑ
ΣΕ 200 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟΝ ΜΑΪΟ 2024

ISSN 2241-8695